

हरीभाऊंचीं पत्रें

(हरी नारायण आपटे यांनीं श्री. काशीबाई

व

गोविंद वासुदेव कानिटकर

L. PRATAPSIKH
AJ (THORALE)
FINALAYA, SATARA.

लीं पत्रें)

37367

दोन शब्दः—

श्री. काशीबाई कानिटकरा

प्रस्तावनाः—

वाग्भट नारायण देशपांडे

प्रकाशक

ऐक्यसंपादन मंडळ; सातारा

१९२९

किंमत]

[१॥ रु०

प्रकाशक:—

पेक्यसंपादन मंडळ.

सातारा.

मुद्रक:—

कृष्णाजी मोरेश्वर जोशी.

सातारा सिटी प्रेस.

कै. हरीभाऊ आपटे

बालोद्यान प्रेस, पुणे.

प्रस्तावना

“हरीभाऊंचीं पत्रे” या पुस्तकांत कै. हरीभाऊ आपल्यांनीं आपले परममित्र कानिटकर पतिपति यांना लिहिलेलीं कांहीं पत्रे ग्रथित केलीं असून, एकाद्या व्यक्तीचा खाजगी पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केलेलें मराठी वाङ्मयांत हें पहिलेंच पुस्तक आहे असें ह्याणावयास हरकत नाही. पाश्चात्य देशांत थोर व्यक्तींचा, लेखकांचा, कवींचा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करण्याची पद्धति असून बहुतेक सर्व प्रसिद्ध स्त्रीपुरुषांचीं पत्रे पाश्चात्य वाङ्मयांत आज उपलब्ध आहेत. परंतु आपल्याकडे असा पत्रव्यवहार अद्यापपवेतो कोणाचाहि प्रसिद्ध नाही. याचें मुख्य कारण एवढेंच ह्याणातां येईल कीं, स्वतःचा पत्रव्यवहार तितका काळजीपूर्वक जतन करून ठेवण्याची आपल्याकडे पद्धति नाही. परंतु यामुलें चरित्र-वाङ्मयाची मात्र फारच मोठी हानि झाली आहे. कारण चरित्र लिहण्यासाठीं लागणारें एक खात्रीचें साधन पत्रव्यवहार नष्ट झाल्यामुलें नाहीसें होतें. न्या. मू. रानडे, टिळक, गोखले, नौराजी इत्याद लोकांचा पत्रव्यवहार जतन होऊन जर तो पुढें येता, तर केवळ त्या व्यक्तींच्या चरित्रावरच नव्हे तर राष्ट्राच्या तत्कालीन राजकीय इतिहासावरहि त्यांच्यामुलें केवढा मोठा प्रकाश पडला असता हें सांगण्याचें कारण नाही.

खाजगी पत्रव्यवहार याप्रमाणें जतन करून तो पुढें प्रसिद्ध करण्याची पद्धति आपल्याकडे केव्हां येईल ती येवो; पण त्या स्वरूपाचा पहिला उपक्रम या पुस्तकाच्या प्रकाशनानें केला जात आहे; व त्याचें महत्व या पुस्तकांतील पत्रे वाचतांच वाचकांच्या मनांत बिंबेल. कारण या पत्रांवरून केवळ एकट्या हरीभाऊंच्या चरित्राबद्दलच नव्हे, तर तत्कालीन परिस्थिति व वाङ्मय यांबद्दलही बरीच उपयुक्त व मनरंजक माहिती वाचकांना मिळेल. टिळक-आगरकर वाद, आगरकरांच्या “सुधारका”ची स्थापना, समाजसुधारणेची प्रथमावस्था, तत्कालीन सुशिक्षितांच्या स्त्रीशिक्षणाबद्दलच्या कल्पना, १८९७ चा पुण्यांतला हंग, ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचें कार्य, इत्यादि अनेक विषयांसंबंधींचे उल्लेख पुढील पत्रांतून वाचकांस आढळतील. हे सर्व विचार अगदीं खाजगी रीत्या-त्यांना पुढें प्रसिद्धी मिळेल अशा हेतूनें किंवा भावनेनें

जव्हे- व्यक्त झाले असल्यामुळे त्यांचे महत्त्व विशेष आहे. स्त्रियांनी प्रथंकार व्हावे की नाही या विषयावरील तेराव्या पत्रातील विचार, आणि ख्रिस्ती धर्माच्या आणि मिशनऱ्यांच्या कामगिरीसंबंधी सव्विसाव्या पत्रातील विचार वाचकांस उद्बोधक आणि विचारार्ह वाटतील; तसेच इतक्या अल्पवयांतसुद्धा हरीभाऊंनी सामाजिक आणि धार्मिक बाबतीत किती कळकळीने विचार केला होता हे हि त्यावरून दिसून येईल. यांपैकी कित्येक, विशेषतः हिंदु-धर्म व गीता यांजबद्दलचे विचार, पृ. ९२ वर व्यक्त केलेले, पुढे अधिक अनुभवाने व वाचनाने हरीभाऊंनी बदलल्याचे त्यांच्या पुढील कादंबऱ्यां-वरून दिसून येते. कारण पुढे गीता व वेदान्त यांजकडे त्यांची बरीच दृष्टी वळली; त्याचा परिणाम “ कर्मयोग ” कादंबरीत आढळतो. त्याच-प्रमाणे मेरी कॉरेलीची स्तुती त्यांनी तिसाव्या पत्रात केली आहे, तेंही मत् अधिक वाचनाने व वाङ्मयाच्या अधिक अध्ययनाने पुढे पालटले. अगदी शेवटच्या अपूर्ण पत्रात व्यक्त केलेले श्री शिवाजीमहाराजांबद्दलचे मतहि पुढे बदलल्याची साक्ष त्यांच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या देत आहेतच. तरीपण विचाराच्या मनोभूमिकेचा पाया मात्र लहानपणीच खोल घातला गेला होता; आणि जास्त विचारानंतर किंवा वाचनानंतर मत् बदलण्याचा प्रसंग आल्यास त्याला हरीभाऊ दुराग्रहाने मागे घेत नसत, हे मात्र या पत्रांवरून निःसंशय व्यक्त होते.

या पुस्तकांतील पत्रे १८८६ ते १८९७ पर्यंतच्या १० वर्षांतल्या कालातील आहेत; आणि तींही हरीभाऊंनी श्री. काशीबाईंना जेवढी लिहिली असतात तेवढी सगळी आहेत असे वाटत नाही. श्री. काशीबाईंच्या जवळ जेवढी जतन केलेली सांपडली तेवढीच या पुस्तकांत प्रसिद्ध केली आहेत. हरीभाऊंचा सगळा पत्रव्यवहार उपलब्ध झाला असता तर, अर्था-तच ती फारच आनंदाची गोष्ट झाली असती. पण या पुस्तकांत प्रसिद्ध केलेल्या थोड्याशा पत्रांचासुद्धा त्यांच्या चरित्राला केवढा उपयोग होणार आहे हे सांगावयास नको. आठव्या पत्रांत त्यांच्या गृहस्थितीचा उल्लेख आला असून, त्यांच्या शिक्षणाबद्दलची हकीकतही त्याच पत्रांत नमूद आहे. त्यांचा कॉलेजांतील अभ्यासक्रम रखडत चालल्याबद्दल त्यांच्या चुलत्यांस

फार वाईट वाटत असल्याचे उद्गार त्या पत्रांत वाचावयास सांपडतात; आणि वडील मंडळींच्या टोंचणीमुळेच की काय, बी. ए. होण्याचा आपला निश्चय हरीभाऊंनी त्याच पत्रांत व्यक्त केला आहे. या निश्चयास अनुसरून त्यांनी जोराने अभ्यासास सुरुवात केल्याची हकीकत त्यानंतरच्या तेराव्या पत्रांत आढळते. कारण त्यांत “ ५ तास पी. ई. परिक्षेचे अभ्यासांत जात ” असल्याबद्दल त्यांनी अभिमानाने लिहिले आहे. पण त्याच्याच पुढे “ २॥-३ तास फ्रेंच वाचनांत जातात; २॥-३ तास एक दुसरी भाषा शिकण्यास आरंभ केला आहे ती शिकण्यांत जातात; १-१॥ तास इतर कांहीं वाचनांत जातात ” असे त्यांनी लिहिले आहे. या इतर व्यवसायांत जाणाऱ्या वेळेची बेरीजच ७८ तासांची होते. ह्याजे अभ्यास नेटाने करण्याचा निश्चय करूनहि त्याला इतर व्यवसायांइतका वेळ मिळत नाही ! अशा परिस्थितीत “ हरी नारायण आपटे आणि परीक्षा यांचे अत्यंत वांकडे ” असल्याचे कांहींच आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. तरी पण या वयांतसुद्धा हरीभाऊंचे वाचन किती विस्तृत होते याची साक्ष बहुतेक प्रत्येक पत्रांत पडते. या पत्राच्या वेळी हरीभाऊ कॉलेजांत पी. ई. च्या वर्गात होते. तरीसुद्धा शेक्सपिअर, जॉर्ज इलियट, जेन ऑस्टिन, जॉर्ज सॅंड इत्यादि विख्यात ग्रंथकारांच्या कृतींशी त्यांचा निकट परिचय झाला होता. मिलचे “ लिबर्टी, ” व कॉटनचे “ न्यू इंडिया ” वाचल्याचा अकराव्या व चौथ्या पत्रांत उल्लेख आहे. सतराव्या पत्रांत, “ प्रिन्सिपल्स ऑफ सोशियॉलजी ” हा स्पेन्सरचा ग्रंथ पहावयाचा राहिला ह्याून मनोरंजनांतल्या एका निबंधाची सारी चारच पाने घालावी लागल्याची तक्रार केली आहे; व या निबंधासाठी “ कांहीं नाही तरी १०१२ ग्रंथ पहावे लागले ” असेंहि लिहिले आहे. विसाव्या पत्रांत मॉसिअर रेव्हं याच्या “ राष्ट्र ह्याजे काय ” या फ्रेंच व्याख्यानाचा आकार दिला आहे; तिसाव्या पत्रांत (अर्थात हे पत्र कॉलेज सोडल्यानंतरचे पुष्कळच पुढले आहे) महाभारतावरील एक जर्मन पुस्तक वाचित असल्याबद्दल उल्लेख आहे. मोलियर वगैरे फ्रेंच ग्रंथकार तर त्याचे आधीच वाचून झाले होते, हे वाचन खरोखरीच विद्यार्थिदशांतल्या कोणाहि मनुष्याला भूषणास्पद असून

त्यावरून हरीभाऊंच्या बौद्धिक सामर्थ्याचा उच्च दर्जा स्पष्टपणे प्रतीत होतो. इतक्या ज्ञानसाधनांनी निर्माण झालेले त्यांचे लघुकथा व कादंबरीवाङ्मय समाजाला वळण लावणारे निघावे यांत काय आश्चर्य ? एक दोन इंग्रजी कादंबरीकार वाचून लिहावयास धांवणाऱ्या हल्लींच्या अनेक लेखकांनी हरीभाऊंच्या यशाचे हे मर्म ध्यानांत घेण्यासारखे आहे तथापि त्याचबरोबर विद्यार्थिदशेत इतके अत्रांतर वाचन व संपादकीय व्यवसाय मागे लावून घेतल्यामुळेच, कॉलेजचा शिक्षणक्रम पुरा करून वडील मंडळींच्या इच्छेप्रमाणे हरीभाऊंना पदवीधर होतां आले नाही हेहि तितकेच खरे आहे. आणि या आपल्या अनुभवावरूनच कीं काय त्यांनीं “ **मी** ” कादंबरींत शिवरामपंतांकडून भाऊस प्रथम अभ्यास करून मग इतर वाचनलेखनाच्या कामीं पडण्याबद्दल कळकळीचा उपदेश करविला. आतां हरभाऊ हे इतर व्यवसाय न करितां, सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांप्रमाणे सरळ मार्गांनीं अभ्यास करून बी. ए. एल् एल्. बी. होऊन चुलत्यांच्या हाताखालीं मुंबई हायकोर्टांत यशस्वी वकील झाले असते, तर त्यांच्या अत्युत्कृष्ट कादंबऱ्या मराठी वाचकांस कदाचित् मिळाल्या नसत्या; झणून एकंदर समाजाच्या व वाङ्मयाच्या हिताच्या दृष्ट्या जें झालें तेंच योग्य झालें असें आपण आज झणूं. परंतु हरीभाऊंचें येवढ्याच एका बाबतींत अनुकरण करून स्वतःच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या विद्यार्थ्यांत पुढें मात्र खरोखरीचे हरीभाऊ किती निपजतील याची शंकाच आहे !

हरीभाऊंचा लेखनव्यवसाय त्यांच्या अगदीं अल्पवयांतच कसा सुरू झाला होता त्याची साक्ष या पुस्तकांतल्या पहिल्याच पत्रावरून पटते. हे पत्र १८८६ सालांतले असून यावेळीं त्यांचें वय २१ वर्षांचें होतें; व त्याच वेळीं त्यांची ‘ **मधली स्थिती** ’ ही कादंबरी पुणे-चैभवांतून क्रमशः प्रसिद्ध होत होती. या अगदीं नवीन धर्तीच्या कादंबरीनें पुण्यास व महाराष्ट्रास त्यावेळीं कसा चटक लावला हाता याचें वर्णन तत्कालीन अनेक लोकांनीं केले आहे. हरीभाऊंचा हा वाङ्मयसंसार यापुढें उत्तरोत्तर कसा वाढत गेला याचा चटकदार इतिहास या पत्रांतून पहावयास सांपडतो. पुढें बहुतेक प्रत्येक पत्रांत “ **मनोरंजना** ” च्या व्यवस्थेसंबंधी व मजकुरासंबंधी

उल्लेख आहे. हे मासिक जुलै १८८६ त सुरू झाले असे दिसते. त्यांत श्री. काशीबाईची 'रंगराव' व हरीभाऊंची 'गणपतराव' या दोन कादंबऱ्या सुरू झाल्या. शिवाय इतर छोट्या गोष्टी, मोलिअरच्या नाटकांचीं रूपांतरां हि हरीभाऊंनीं याच मासिकांतून प्रसिद्ध केलीं. 'मनोरंजन' मासिकाच्या व्यवस्थेची हकीकत वेळोवेळींच्या पत्रांतून आलेली अनेक वाचकांना मनोरंजक वाटेले. परंतु हरीभाऊ स्वतः आणि श्री. काशीताई अशा दोन लेखकांचें नेतृत्व असूनहि मनोरंजन यशस्वी झाल्याचें दिसत नाहीं; याचा दोष बहुतेक प्रकाशकांकडे असावा असें दिसते. त्यानंतर चौविसाव्या पत्रांत (१८८८ सालीं) **करमणूक** नांवाचें स्वतःचें पत्र काढण्याची कल्पना हरीभाऊंनीं पुढें मांडली असून, एकोणतिसाव्या, द्विपणजे ता. ६ नोव्हेंबर १८९२ च्या, पत्रांत ती निघून एक वर्ष झाल्याचें दिसते. पण या **करमणूकी**नेंहि ते पत्र महाराष्ट्रांत अत्यंत लोकप्रिय होऊनहि हरीभाऊंचा सांपत्तिक फायदा कांहींच केला नाहीं. पू. १०५ वर श्री. काशीबाई कानिटकरांनीं टीप दिली आहे तीवरून **करमणूकी**च्या पायीं हरीभाऊंनीं शेवटपर्यंत एकसारखी बूड कशी सोसली हें लक्षांत येतें. त्यांचा पुढला सगळा लेखनव्यवसाय **करमणूक** पत्राच्या द्वारेचें झाला. पण कादंबऱ्या चांगल्या खपून व लोकप्रिय होऊन पत्राच्या बाबतींत मात्र हरीभाऊंना २५ वर्षे सारखी पदरमोडच करावी लागली. निस्वार्थी वाढमय सेवेचें हें उदाहरण खरोखरीच मनाला चटका लावणारें आहे.

हरीभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांच्या अध्ययनालाहि या पत्रांचा फार उपयोग होणार आहे. त्यांच्या विचारांवर कोणत्या ग्रंथकारांचा आणि व्यक्तींचा परिणाम झाला हें समजण्यास हीं पत्रें फार साधनाभूत होतील. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील कोणते प्रसंग स्वानुभवाचे अगर आत्मचरित्रपर असावेत हेंसुद्धां यां पत्रांच्या सहाय्यानें वाचकांस सांगतां येईल. नवव्या पत्रांतील त्यांच्या बायकोचें पहिलें पत्रलेखन, आणि 'गणपतराव' आणि 'पण लक्षांत कोण घेतो' या कादंबऱ्यांतील सरस्वती व यमू यांचें पहिलें पत्र लिहिणें यांतील साम्य वाचकांच्या लक्षांत तेव्हांच येणारें आहे. 'मी' आणि 'यशवंतराव खरे' या दोन्ही कादंबऱ्यांतील नायकांच्या मनावर

बी. ए. द्रोण्याचें महत्व इतक्या जोरानें ठसविण्याचा त्यांच्या गुरूंनीं प्रयत्न केला त्याचा धागा या पत्रांत सांपडेल. आपल्या लेखनाच्या यशाची कसोटी हरीभाऊ कशावरून ठरवीत त्याची कल्पनाहि या पुस्तकांतली अठ्ठाविसाव्या पत्रांत त्यांनीं आपल्या दोन गोष्टींची स्वतःच्या मताप्रमाणें तुलना केली आहे त्यावरून समजून येते. ते म्हणतात. “ पाडव्याला भेट ज्या वेळीं मीं लिहिली त्यावेळीं राधाबाई, कृष्णराव, वगैरे मंडळी मला अगदीं खरी अशी भासून त्यांच्या आनंदाबरोबर आनंद, शोकाबरोबर शोक, याप्रमाणें माझ्या मनाचें तादात्म्य झालें. तिसरें प्रकरण लिहित असतां मी किततीरी वेळां लिहित असलेला कागद पलीकडे सारून डोळ्यांवाटे घळघळणारे अश्रु पुसण्याकरतां उपरणें घेतलें असेल. पुरी झाली तेव्हां मी आपल्या स्वतःशीं असा उद्गार काढला कीं, जरी सर्व दुनियेनें या गोष्टीस नीरस झटलें तरी मी कालत्रयींहि ध्वणणार नाहीं “ खरी कां खोटी ” ही गोष्ट मी ५ दिवसांत लिहिली. पण मला त्यांतलीं पात्रें कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें आहेत असें वाटलें. खरी वाटेनात. मला रडूं तर कोठेहि आलेलें नाहीं! ” स्वतःच्या लेखनाशीं, पात्रांशीं इतकें तादात्म्य झाल्याविना लेखन यशस्वी व परिणामकारक होणें हें, त्यांच्यामागें कांहीं विशिष्ट हेतु, तळमळ असल्याशिवाय कोणासहि साधणार नाहीं. भाडोत्री किंवा चटोर लोकप्रियता मिळविण्यासाठीं लिहिणाऱ्या लेखकाला हा पवित्र तादात्म्याचा आनंद केव्हांहि अनुभवितां येणार नाहीं.

या पत्रांचें विवेचन याहून जास्त करणें झणजे वाचकांनीं ध्यावयाचा स्वाद आपणच चाखण्यासारखें होईल. तथापि या पत्रांचें महत्व आणि त्यांचा वाङ्मयास होणारा उपयोग यांकडे वाचकांचें लक्ष वेधण्यासाठीं इतकें विवेचन करणें जरूर वाटलें. अशा महत्वाचीं पत्रें प्रसिद्ध करण्याचीं परवानगी देऊन श्री. काशीबाई कानिटकर यांनीं मराठी वाचकांवर आणि मराठी वाङ्मयावर खरोखरीच फार मोठे उपकार केले आहेत. या पत्रांवरून हरीभाऊंचा श्री. काशीबाईंबद्दलचा आदर, त्यांजविषयींचीं त्यांच्या मनांत वसत असलेली विलक्षण निष्ठा हीं जशीं व्यक्त होतात, त्याचप्रमाणें हरीभाऊंसारख्यांच्या आदराला पात्र असण्याची श्री. काशीबाईंची योग्यताहि या

पत्रांवरून प्रतीत झाल्याविना रहात नाही. तसेच हरीभाऊंच्या कादंबऱ्या महाराष्ट्राला मिळवून देण्यांत श्री. काशीबाई आणि त्यांचे पति कै. गोविंदराव कानिटकर यांचा किती महत्त्वाचा भाग आहे हे हि या पत्रांवरून दिसून येईल. श्री. काशीबाईंचा जन्म १८६१ साली, ह्यणजे हरीभाऊंच्या आधी तीन वर्षे झाला; वयाच्या दहाव्या वर्षी त्यांचें लग्न झालें. पण त्यानंतर विद्यार्जन करून आणि वाचन वाढवून त्यांनी मराठी वाङ्मयांत मिळविलेला दर्जा त्यांच्या परिस्थितींतल्या खाला फारच भूषणावह असून, त्यांजबद्दल पहिल्याच पत्रांत हरीभाऊंनी काढलेले उद्गार प्रत्येकास अक्षरशः खरे असेच वाटतील. 'चांदण्यांतील गप्पा' या त्यांच्या कथासंग्रहास "चार प्रास्ताविक शब्द" लिहितांना श्री. लक्ष्मणशास्त्री लेले यांनी श्री. काशीबाईंचें छोटें पण हृदयंगम चरित लिहिलें आहे; त्यांत सासरच्या मंडळांत राहून विद्यार्जन करण्यास श्री. काशीबाईंना कसे कष्ट पडले याचें चटकदार वर्णन केलें आहे. त्यांचे पति कै. गोविंदराव हे त्या काळचे विद्वान, व रसिक लेखक झणून प्रसिद्ध होते. अशा पतीस योग्य अशी सहधर्मचारिणी स्वतःस बनविण्याची श्री. काशीबाईंवर मोठाच अवघड कामगिरी होती; आणि ती त्यांनी किती उत्तम तऱ्हेनें पार पाडली हें त्यांच्या चरित्रावरून दिसून येतें. पण त्या केवळ आपल्या विद्वान व रसिक पतीची योग्य अशी सहधर्मचारिणीच झाल्या नाहीत; तर हरीभाऊंसारख्या प्रतिभाशाली व विद्वान कादंबरीकाराची बहीण, आणि त्यांच्या कार्यांत त्यांच्या सहकारी होऊं शकल्या; त्या इतक्या की, हरीभाऊंनी प्रत्येक गोष्टींत व विचारांत त्यांची सल्ला घ्यावी; त्यांच्या प्रोत्साहनानें व अनुकूल अभिप्रायानें उल्लसित व्हावें; आणि त्यांच्या सहाय्यानें स्वतःस कृतार्थ मानावें. कानिटकर पतिपत्नींबद्दल स्वतःस वाटत असलेला नितांत आदर, आणि त्या उभयतांचा स्वतःच्या आयुष्यक्रमावर झालेला परिणाम यांचा आपल्या मित्रांजबद्दल हरीभाऊ अभिमानानें वारंवार उल्लेख करित. पण त्याचें प्रत्यक्ष दृश्य या पत्रांत पहावयास मिळतें. तेव्हां श्री. काशीबाईंची योग्यताहि केवढी मोठी आहे; आणि समाजास वळण लावून पुढील पिढ्यांस सदैव आदर्शभूत होऊन राहणाऱ्या हरीभाऊंच्या

कादंबऱ्यांच्या श्रेयाचा थोडाबहुत वांटा श्री. काशीबाईकडेहि कसा येतो हें वेगळें सांगण्याचें कारण नाहीं. कुमारी तोरु दत्त हिनें आपल्या आई-बद्दलचा आपला शाश्वत आदर व प्रेम, सरोवरांत प्रतिबिंबित होणाऱ्या आकाशाच्या नीलकांतीचें सुंदर उदाहरण देऊन व्यक्त केलें आहे; त्याचें अवतरण आपल्या अप्रतिम गोड व साध्या भाषाशैलीनें हरीभाऊंनीं आपल्या एका पत्रांत घेऊन (पत्र १७) श्री. काशीबाईबद्दलचा आपला आदर व प्रेम व्यक्त केलें आहे. तो भाग वाचून चित्त क्षणभर आनंदानें स्तिमित होऊन, “ धन्य हें बंधुभगिनी प्रेम ” अथे उद्गार कोणत्या सहृदय वाचकाच्या मुखावाटे बाहेर पडणार नाहींत ?

उदात्त भावना, आणि निरतिशय गोड भाषाशैली या दोन गुणांनीं-सुद्धां हीं पत्रें वाङ्मयांत प्रमुख स्थानीं रहातिल यांत संशय नाहीं. झणून सामाजिक इतहास, हरीभाऊंचें चरित्र, आणि मराठा वाङ्मय या तांन्हीं दृष्टीनें महत्वाचीं अशीं हीं पत्रें प्रसिद्ध केल्याबद्दल श्री. काशीबाई कानिटकर यांचे कितीहि आभार मानले तरी ते अपुरेच पडतील. तसेंच हीं पत्रें प्रसिद्ध करण्याचा मान **पेठ्या-संपादन-मंडळास** देऊन तर त्यांनीं सदर मंडळास आपलें कायमचें ऋणी करून ठेविलें आहे.

सातारा

कार्तिक शु. १. १८५२.

ता. २ नवंबर १९२९

वाग्भट नारायण देशपांडे

दोन शब्द

सन १८८४ सालीं मे महिन्यांत आम्हीं सर्व मंडळी नेहमींप्रमाणें आपले घरीं सुट्टी घालविण्यास व वडीलधाऱ्या मंडळींच्या सहवासांत दोन दिवस घालवावे झणून पुण्यास गेलों.

तेथें गेल्यावर ती. मामंजी, धाकटे मामंजी (नारायण बापूजी) व स्वतः यांची अनेक विषयांवर चर्चा चाले. केव्हां केव्हां वाडमयात्मक चर्चा होई. त्याच वेळीं कै. प्रि. आगरकर हॅम्लेटचें भाषान्तर करीत होते त्याचीं कर्ची प्रुफ धाकट्या मामंजींच्या नजरेस पडलीं. जेवढा भाग त्यांनीं पाहिला होता त्याची मराठी भाषा सुंदर नव्हती असें त्यांचें मत झालें. हा विषय एका दिवशींच्या संभाषणाचा होता.

दुसरे दिवशीं स्वतः, नानासाहेब, व हरीभाऊ फिरावयास निघाले. नानासाहेब (धाकटे मामंजी) नाटकें स्वतः लिहून त्याचे प्रयोगही करीत व करवित असत. त्यांना हम्लेटचें भाषांतर चांगलें व्हावें असें वाटत होतें. त्यांनीं या सर्व मंडळींस आर्यभूषण प्रेसमध्ये नेलें. तेथें विकारविलासिताचें प्रुफ पाहिलें. (हें नांव आगरकरांच्या भाषांतराचें होतें.) तिघांनींही वाचून टीका केली व तेथल्या तेथेंच असें ठरविलें कीं, एरु महिन्याच्या आंत हॅम्लेटचें भाषांतर स्वतः करावें; तें नानासाहेब व हरीभाऊंनीं वाचून पसंती द्यावी; जेवढा जेवढा भाग तयार होईल तेवढा आर्यभूषण प्रेसमध्ये छापण्यास द्यावा. दोन्हां भाषांतरें एका टाइपाचीं, एका आकाराचीं, एकाच जातीच्या कागदावर छापून एकेच दिवशीं प्रसिद्ध व्हावीत. हा करारही छाप-खान्यांतच झाला. दररोज सकाळीं आठ ते दहा पर्यंत चौघांनीं (चौथे माझे वडील बंधु शंभुराव बापट) आमचे घरीं जमावें असा नियम होऊन मंडळी घरीं आली. हरिभाऊ आपले घरीं जोगेश्वरच्या बोकळांतील विन्हाडें गेले.

ठरल्याप्रमाणें नित्य मंडळी आमचे घरीं माडोवर बाळंतिणीच्या खोलींत लिहिण्यास बसे. येथें हें सांगणें जरूर आहे कीं, आमच्या वाड्यांतली बाळं-

तिष्णीची खोशी अंधेराची नव्हती. चांगला उजेड असून माढीवर पण निवांत भागांत होती. ती पसंत करण्याचें कारण, कोंणाची ये जा होऊन लिहिण्यांत अडथळा होऊं नये.

मे महिन्याची सुट्टी दीडच महिना असते. तेव्हां त्या मुदतींत पुस्तक झालें पाहिजे ह्मणून ही मंडळी नेटानें काम करीत होती. शिवाय आगरकरांचें पुस्तक बरेच छापून झालें होतें. त्याच्या प्रसिद्धीच्या दिवशींच हेंही प्रसिद्ध झालें पाहिजे ही एक मनाची ओढ असल्यामुळें काम अगदीं झपाझ्यानें चाललें होतें. जेथें बायकांचा संवाद असेल तेथें आमची बायकांची बोलणी बरोबर वठली कीं नाहीं हें पाहण्यासाठीं मलाही केव्हां केव्हां त्या मंडळींत बसण्याचा मान मिळें.

हाच प्रसंग रा. हरिभाऊंची व माझी ओळख होण्याचा. या पूर्वी मला त्यांच्या चुलत्यांकडून नुसतें नांव ऐकून ठाऊक होतें. रा. महादेव चिमणाजी आपटे हायकोर्ट वकील यांची ओळख होती; व त्यांच्याच तोंडून हरिभाऊंचें नांव ऐकलें होतें.

ओळख होण्यापूर्वी रंगराव कादंबरीचीं कांहीं प्रकरणें मी आपल्या मनानेंच लिहिलीं होती. हरिभाऊ आजकालच्या गोष्टी, मधली स्थिती ही कादंबरी पुणेंचैभव या नांवाच्या आठवड्याच्या वृत्तपत्रांत महिन्यांतून एकदां देत. माझ्या वाचनांत ती कादंबरी आली, तेव्हां तींतील भाषासरणी, उठावदार वर्णनें वगैरे वाचून मी रंगराव लिहिणें सोडून दिलें; व जर लिहावें तर असें लिहितां आलें तरच लिहावें, नाहीं तर मुळींच लिहूं नये असें मनानें घेतलें. ही माझी मनस्थिती तिकडे अगदीं नापसंत होती. मीं ती कादंबरी पुढें लिहावी ह्मणून पुष्कळ सांगून पाहिलें; पण मला ती पुढें लिहावीशी वाटेना.

बोलतां बोलतां ही गोष्ट तिकडून हरिभाऊंच्या कानावर गेली. त्यांनीं माझी जेवढी प्रकरणें लिहून झालीं होती तेवढी वाचावयास मागून घेतलीं व तीं वाचूनच त्यांचा माझा पत्रोपत्रींच स्नेह व भाऊबहिणींच नातें झालें; हें पाहिल्या पत्रावरून ध्यानांत येईलच.

हरिभाऊ हे अतिशय प्रेमळ भाऊ होते. त्यांना गुणाची चाड फार होती. त्यांनीं एकदां आपला माणूस, आपला स्नेही, झटला झणजे ते त्याच्याशीं अगदीं सरळपणानें वागत. त्या स्नेहाच्या अंगच्या सदगुणांकडे दृष्टी ठेवून, जर कांहीं दुर्गुण असेल तर त्यांकडे पहात नसत. मनुष्य आहे तेथें सदगुणदुर्गुणाची भेसळ असणारच. पण चांगल्या गोष्टी निवडून घेणें व वाड्यांचा त्याग करणें हें एक सज्जनच जाणतात. हरिभाऊ हे खरे सज्जन होते हें मी सांगवयास पाहिजे असें नाहीं—नाहीं, मी सांगणें हेंच गैर होईल. कारण एकमेकांची स्तुति करण्याचा दोष माझे माथीं बसेल. झणून मी तें टाळतेंच मुळीं.

आमचा पत्रव्यवहार नेहमीं चाले. ते एकदां नेवाशास महिना दीड महिना रहाण्यास आले होते. भोजनोत्तर रात्रीं आझीं त्रिवर्ग गप्पागोष्टी करीत बसलों झणजे केव्हां केव्हां पहाटेचें कोंबडें आरवावयास लागत. तेव्हां आझांस कळे कीं, पहाट झाली किंवा अरुणोदय झाला !! इतका आमच्या गोष्टींना रंग येत असे. त्या गोष्टी बहुधा वाडमयात्मकच असत. कित्येक वेळां मराठी पुस्तकांवर टीकात्मक असत, तर कित्येकदां अमक्या विषयावर पुस्तक असावें, तमक्यावर असावें, इत्यादीही चालत. आमच्या भाषणौघांत मिल्ह, स्पेन्सर, हक्सले, टिडल, शेक्सपियर, बर्क, कार्लाइल, गिबन अशासारखीं परद्वीपस्थ थोर थोर मंडळी आमच्या गप्पांत भाग घेत असत; तर कधीं कधीं श्री ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, रामदासांसारख्या महाराष्ट्रीय थोर विभूति येऊन गप्पांना रंग चढे. हें झालें वाङ्मयात्मक. राजकीय गप्पांत शिवरायापासून ते शेवटच्या राव बाजीपर्यंत सर्व सरदार, दरकदार, शूर योद्धे, थोर मुत्सद्दी यांचा भरणा आमच्या खोलींत जमे. तत्कालीन पुढाऱ्यांनींही तेथें येण्याचा कंटाळा किंवा टाळाटाळ केली नाहीं.

अशा तऱ्हेनें आमच्या रात्रीच्या गप्पा चालत. दिवसा कोर्टांत जाणें झाल्यावर हरिभाऊ मजकडून मूळ शाकुंतल वाचून घेत व त्याचा अर्थ सांगत. कधीं कधीं वृत्तदर्पणाचे नियम समजावून देत. अशा तऱ्हेनें पांच वाजेपर्यंत

वेळ जाई. संध्याकाळीं कोटांतून आल्यावर प्रवरेच्या कांठीं वाळवंटावर बसून गप्पा चालत. त्याही अनेक प्रचलित विषयांवर चालत. आझांबरोबर रा० कृष्णराव विनायक वाबळेही बहुतकरून असत. सकाळीं आमचा नेहमींचा परिपाठ असा असे कीं, मुलांना शाळेंत पाठविल्यावर आझीं उभयतां घोड्यावर बसून फेरफटका करीत असूं. पण हरिभाऊंना घोड्यावर बसण्याची संवय नसलेमुळे ते होते तोपर्यंत प्रवरातीरीं एक फार शांत शंकराचें स्थान होतें तेथें पार्यांच जाऊन बसत असूं. सुट्टीच्या दिवशीं मुलेही येत व फिडलबरोबर तीं देवळांत गात असत. एथूनच आझीं वेरुळास व प्रवरा, संगम, टोकें वगैरे ठिकाणीं सर्व मिळून गेलों. तो आमचा दीड महिना केव्हांच निघून गेला तें कळलेंहि नाहीं.

नेवाशाच्या सहवासानंतर हरिभाऊ दोन तीन ठिकाणीं रहाण्यास आले होते, पण ते फार दिवस राहिले नाहीत; व नेवाशाप्रमाणें जम जमलाही नाही. नेवाशासच जेन कार्लीइलचीं पत्रें त्यांनीं मला वाचावयास पाठविलीं होतीं व तीं वाचून साधारण समजण्याइतकें मला इंग्रजी कळू लागलें होतें. तीं पत्रें वाचून पुस्तक परत केल्यावर त्यांचें माझें असें ठरलें कीं, मीं हरिभाऊंचीं पत्रें जपून ठेवावीं, व त्यांनीं माझीं व तिकडचीं पत्रें जातील तीं जपून ठेवावी. त्याप्रमाणें ते माझीं पत्रें जपून ठेवीत, असें त्यांनीं मला कित्येक भेटांत सांगितलें होतें. परंतु शेवटीं तपास करतां तीं गहाळ झाल्याचेंच आढळलें.

एकदां त्यांच्या येथें रद्दी बरीच वाढलेली होती. ती कमी करण्यास नोकरांना त्यांनीं सांगितलें असतां ती पत्रें बहुधा त्या रद्दींत जाऊन स्नानाच्या पाण्याखालीं त्यांचा शेवट झाला असावा असें अनुमान आहे. हीं पत्रें पाण्याच्या बंबांत गेल्याचें विशेष आश्चर्य किंवा त्यांच्या नाशाबद्दलचें फारसें दुःखही नाही. पण ते स्वतां आपलें आत्मचरित्र लिहीत असत. त्यांचीं कांहीं प्रकरणें कोणी कोणी पाहिलींही होतीं असें समजतें. तें आत्मचरित्र जर अमिमुखीं गेलें असलें तर त्या संबंधानें मात्र फार मोठी हाणि झाली आहे. तें अमिमुखांत गेलें नाहीं अशी मनाची समजूत करूं

गेल्यास मन समज घेत नाही. जर अर्मांत गेलें नाही तर त्याची वाट काय व्हावी, हा प्रश्न येतो. कारण त्यांच्या लायब्ररींत किंवा इतर जागीं तें सांपडलें नाही यावरून नोकर लोकांच्या अज्ञानामुळें तें अर्मांत जाऊन फार नुकसान झालें आहे, तें आतां कशांनींही भरून येणें शक्यच नाही.

दुधाची तहान ताकानें भागविण्यासारखीं हीं पत्रें चापण्याची कल्पना आहे. त्यांचें चरित्र त्यांच्याच हातचें जर आज उपलब्ध असतें तर त्यांच्या अनुषंगानें या पत्रांना जास्त शोभा आली असती. पण त्या गोष्टी हातच्या नसल्यामुळें त्यांच्या हातचीं पत्रें जगापुढें ठेवून त्यांच्याद्वारे त्यांच्या थोड्या तरी चरित्राचा वाचकांस परिचय करून द्यावा, या हेतूनें हीं पत्रें जगाच्या पुढें जशींच्या तशींच ठेवित आहें. त्यांच्या कादंबऱ्या जशा गोड आहेत तशीच या पत्रांचीही भाषा, विषयप्रतिपादनशैली वगैरे गोड आहे. असें मी झणावें असें नाही, पण सहृदय वाचकांस तसें वाटल्याशिवाय राहणार नाही.

जोंपर्यंत हरिभाऊ सार्वजनिक कामांत भाग घेत नव्हते तोंपर्यंत त्यांच्याकडून नियमित वेळीं सविस्तर, लांब प्रेमळ पत्रें येत असत. जेव्हां त्यांनीं प्लेगाचें काम घेतलें तेव्हांपासून पत्रांची हेळसांड होऊं लागली. त्यांची प्रीव्हिअस नापास झाल्यावर त्यांना मुंबईस जगदीश्वर छापखान्याचें काम शिकण्याकरितां त्यांच्या चुलत्यांनीं तेथें ठेविलें. त्या कामाची परीक्षाही नापास झाल्यावर त्यांचें मला डहाणूस पत्र आलें होतें. त्यांत त्यांच्या मनाची उदासीनता स्पष्ट दिसत होती. “ हरी नारायण आपटे व परीक्षा ह्यांत विरोध आहे ! ” छापखान्यांतल्या कामाची माहिती करून घेतल्यावर ते पुण्यास आले व त्यांची अनेकविध कामें सुरूं झालीं. त्यांचें पहिलें कुटुंब व मुलगा निर्वतल्यावर त्यांच्या मनाला फार मोठा धक्का बसला. यामुळें त्यांच्या प्रकृतीवरही परिणाम झाला. रात्रीं, पहाटे किंवा थंडीच्यावेळीं त्यांचा घसा भरून येऊन श्वासोच्छ्वासास अडथळा झाल्यासारखें वाटे. त्याचवर्षीं आझीं सर्व हरिभाऊंसुद्धां पांचगणी व महाबळेश्वर येथें उन्हाळ्याची सुट्टी घालविण्याकरितां गेलों होतों. तेथें त्यांच्या प्रकृतीला बरें वाटलें. परंतु पत्रें वगैरे लिहिणें

तें पहिल्या इतकें जरी नव्हतें; ह्मणजे दर आठवड्यास पत्र येत असे असें नाहीं, तरी फुरसदीप्रमाणें येई.

रा० हरिभाऊंचा पत्रव्यवहार प्रसिद्ध करून त्यांच्या स्वभावाची, त्यांच्या थोर मनोवर्माची, प्रेमळपणाची, अकृत्रिम स्नेहाची, मनाच्या मोकळेपणाची, रसिकतेची त्यांच्या चहात्यांना ओळख पटेल अशी आशा आहे.

काशीबाई कानिटकर

श्री आनन्दाश्रम पुणे.

Poona—Anandasrama.

ता० २७ जून १८८३ मंगळवार

ली० सौ० काशी लाईब्ररी कार्यालय मु० भागें

वाडिलांचे सेवेची

वालकें हरीचें कृतानेक साक्षात्गनपस्कार विज्ञापना विशेष.

आपण बुधवारी गेलें, आणी गुरुवारी प्राक्स थोडसा थांबला मुद्र
वारपारत अडीवात थांबला आहे. परंतु माझी काय नैशा गुरुवारपारत
नक्षत्राचा दुसऱ्याने आडारी पडलो. भागें माझे धरानें दुखणें होतें तें
एकीकडे राहून माझे पैला निरावेंच निघालें. भागें वसा भरून आल्यासकें
हें. दिमकोडल्यासारखें होई. कुस्त वन्या दुसऱ्यानेसे. परंतु माझे पैला वसा
दुसऱ्यानेस, तो इतकाही येन रात्री मी जेवलों नाही. रानाच्या वा
परीवर राहिलें! आठ दिवसांत नारक पत्रांची औषधें झाजी. काड पात
नवरा आहे. दुखणें आणिले नाहीसें झाले. हा रोग जन्मान्त विकरून केला
परी अलक्ष्मि कोडूनच रतिशी होणारी काय समजत नाही.

परवाने दिवशी मी आपले भावोडी विलासराव यांचे सभाचारस
गेलें होतें यांची आठ दिवसांची पाळी जराक मी जोरातें थंडीवाडून आ
ली. आणी कालची पाळी मुलीच आली नाही. आतां तें लवकर वरे होतील.
रानसाहेब गडागीव यांचें "संसारसुख" हें पुस्तक बाहेर पडलें. आपण
हा पुस्तकासाठी कर्गणी भरली आहे काय? भरली नसल्यास कांही अल्पाक
मली त मला तें पुस्तक मिळेल. पुस्तक फार चांगलें झालें आहे असें दिसतें.
मी अडून वाचलें नाही. प्रकृत भावून पाहिलें. हें सरासरी लवकरच पुस्त
भूय पुस्तकांत Choice of Bazaar या भागांत इंग्रजी ग्रंथांचें पैक
शंभर मी वडक पुस्तकें दिली आहेत. हा प्रमाणें रावसाहेब गडागी
कांती ही आपल्या पुस्तकांत भरावीतील शंभर सवासें विवडक पु-

हरीभाऊंचीं पत्रें.

१

डेक्कन कॉलेज:— पुणे

तारीख ६ मे सन १८८५

तार्थस्वरूप सौ. * अंबुताई यांस

हरीचे शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना वि. खरोखर मला या पत्राला प्रारंभ कसा करावा हेंच कळत नाही. आधीं स्त्रियांना पत्र लिहिण्याचा हा पहिलाच प्रसंग, आणि त्यांतही आपल्यासारख्या सुशिक्षितांस; मग काय विचारितां, मी तर अगदीं भांबावून गेलों आहे. आज बरोबर चार दिवस झाले; आपल्याला पत्र कसे पाठवावे या विचारांत मी अगदीं गडून गेलों होतो. सर शेवटीं असें वाटूं लागलें कीं आपण ही कादंबरी वाचून जरी इतकें आनंदी झालों आहों तरी तें दाखविण्याकरितां असला अविनय करूं नये. अशी स्थिती होऊन कांहीं सुचेनासें झालें; व आज एकदांचा असा विचार केला कीं असाच जर मी विचार करीत बसेन तर पत्र लिहिणें कधींही होणार नाही. एकवेळां आपल्यासारख्याकडून अविनयाचा दोष पुरवला, परंतु अकृतज्ञतेचा उपयोगी नाही. येऊन जाऊन मनाची स्थिती भांबावून गेल्यामुळें शब्द व वाक्य रचना वेडीवाकडी होईल एवढेंच कीं नाही? सुदाम्याच्या घरचे मूठभर पोहे श्रीकृष्णानें जसे मोठ्या आवडीनें खाल्ले तशीच येथेंही स्थिती होईल. वेज्यावांकड्या शब्दांनीं कां होईना, परंतु सादर केलेली कृतज्ञता आपण स्वीकारालच; आणि शिवाय मानवी प्राण्यांच्या अगाध मनोवृत्तींत बुडी मारून तळां काय आहे हें शिपाई रंगराव सारख्या अनेक कादंबऱ्या लिहून त्यांतून आपल्या बंधूस, भगिनींस, व

* अंबुताई हें नांव आपल्याला लिहिलें याचें कारण एक तर आपलें नांव मला ठाऊक नाही; व दुसरें मला असें वाटतें कीं आपण कादंबरींत ज्याअर्थी हेंच नांव घेतलें आहे त्याअर्थी तेंच बरें.

पोरांबाळांस दाखविण्याचा ज्यांचा स्तुत्य उद्देश; व ज्यांनीं तो आपला उद्देश सिद्धीस नेण्याचा यथामति परंतु उत्कृष्ट तऱ्हेचा यत्नही केला; त्यांना झणजे माझ्यासारख्यावर आपल्याविषयीं पूज्यबुद्धी उत्पन्न करण्याजोग्या गोष्टींचें चक्र पडलें असतां त्यांच्या मनाची काय स्थिती होईल हें वर्णन करून सांगण्यास पाहिजे असें नाहीं. माझ्या या व पुढील लिहिण्यानें आपणांस क्वचित् “ काय हें याचें वेडगळ लिहिणें ” झणून हसूं येईल; क्वचित् “ काय ही यानें आपली फाजील स्तुती केली आहे ” असें वाटून चांगल्या लोकांना आलाच पाहिजे असा रागही येईल. परंतु काय करूं? आपली ती कृती वाचून माझ्या साध्या भोळ्या मनांत आपल्याविषयीं जी काय पूज्य-बुद्धी उत्पन्न झाली आहे, ती ज्या शब्दांनीं वर मी व्यक्त केली आहे व पुढें करीन, त्यांनीं आपलें योग्य काम दर्शांशांनींही केलें नाहीं असें झणण्यास मला कांहींही भीड मर्यादा वाटत नाहीं. आपली कादंबरी वाचून मला आपल्यास प्रख्यात इंग्रजी कादंबरी लिहिणाऱ्या ज्या मिस ऑस्टेनवाई, किंवा फ्रेंच कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या जॉर्ज सॉर्बाई, त्यांच्या जोडीला बसवाव्या असें वाटतें. मि. रा. गोविंदराव यांचा हेतू आपण जॉर्ज इलिअट व्हावें असा दिसतो; परंतु माझ्या पामर बुद्धीला असें वाटतें कीं आपण **जेन आस्टेन**चेच अनुकरण करावें. जॉर्ज इलिअटचें अनुकरण करणें इष्ट नाहीं. खरोखर साधेपणांत जी काय मौज आहे ती कशांत नाहीं. अव्याज मनोहरत्व हें कांहीं निराळेंच आहे. त्याची बरोबरी कशासही यावयाची नाहीं. मी आपणांस जेन ऑस्टेनची उपमा देतो याचें कारण तरी आपल्या भाषेचें अव्याज मनोहरत्व हेंच होय. आपली कादंबरी वाचून जो कांहीं मला आनंद झाला आहे तो खरोखर अवर्णनीय आहे. तो मला येथें सांगतां येत नाहीं, आणि तो सांगण्याचा विफल यत्नही मी करीत नाहीं. जो यत्न खात्रीनें फसणार तो विनाकारण करून तरी कशास पहावा; तो न करणें हेंच विहित. आपण कादंबरीकार आहां; आपल्यालाच माझ्या स्थितींत आणून त्याची कल्पना करावी झणजे झालें. हें पत्र लिहिण्याचा अविनय मी खरोखर केलाही नसता परंतु त्याला दुसरें असें कारण झालें. मि. रा. गोविंदरावांनीं बोलतां बोलतां असे उद्गार काढले

की, माझी पुणेवैभवांत^१ दर महिन्यास प्रसिद्ध होणारी कादंबरी वाचून आपली स्वतांची ही कादंबरी पुढे लिहिण्याविषयी आपण हुरूप सोडून दिला. असे करण्याचे काय कारण असेल ते मी आपल्या कल्पनेला हव्या तशा चमक्या मारून भरधाव काढिले, तरी देखील लक्षांत येत नाही.

वास्तविक पहातां असे करण्याला कांहीं एक कारण नाही. जर माझ्या कादंबरींत कांहीं गुण असेल, तर तसा किंवा त्याच्याहिपेक्षां कांकणभर वरचढ असा आपल्या कादंबरींत आहे. शिवाय ही आपली पहिलीच कृती आहे हेही लक्षांत ठेविले पाहिजे. माझी तर आजमितीला अशी खात्री आहे की “ गृहसौख्य ” व “ सुखकर दरी ” हे दोन भाग जसे तुहांला साधले आहेत तसे मला कधींही साधले नसते. राधाबाईच्या पात्रासारखे पात्र ज्यांनी निर्माण केले, त्यांनी माझी कादंबरी वाचून हातपाय गाळणें हें अगदींच विलक्षण आहे. अहाहा, काय ह्या राधाबाईची बोलणी! जर जुन्या काळच्या प्रेमळ, सुशील अशा पोक्त स्त्रीचें चित्र मला दाखवा असे कोणी ह्मणेल, तर मी त्यास चटकन् आपली कादंबरी वाच ह्मणून सांगेन. खरेंच, राधाबाईच्या पात्रासारखें पात्र, व सुखकर दरीचें वर्णन ज्या स्त्रीने केले आहे, ती जर आपल्या रंगरावाच्या अंबूताई नांवाच्या बाहिणीच्या वर्णनमिषानें आपणांस आळशी व भित्री ह्मणून घेत असेल, तर माझे ईश्वरापार्शी एवढेंच मागणें आहे की, “ हे ईश्वरा, हिंदुस्थानचें बरें व्हावें असें तुला वाटत असल्यास येथील सर्व पुरुषांस व स्त्रियांस त्या अंबूताईप्रमाणेंच आळशी व भित्री कर”.

ज्या आह्मांस अहोरात्र वाचनलेखनावांचून कांहींएक करावयाचें नसतें; कोणाची भीती किंवा लाज नसते; अमक्याच्या देखत वाचले तर ते काय ह्मणतील असे मनांत तर काय परंतु स्वप्नांत देखील आणावयास नको; त्या आमच्या हातून दिवसांतून लागोपाठ दोन तास अभ्यास होण्याची मारामार पडते. आणि ज्या तुमचा उप्प्याखरकट्याखालीं सदां खट्टा मोकळा होतो, व केरपेंतेच्याखालीं मानेचा कांटा मोडून जातो, आणि त्यांतही क्षणभर इकडे तिकडे करून कोठें वाचावयास बसले तर तें किती चोरून ! न

१ “ आजकालच्या गोष्टी-मधली स्थिती ” ही त्यांची पहिलीच कादंबरी प्रसिद्ध होत होती.

जाणों, बाई, सासूबाई काय झणतील? भाऊजां मामंजी काय झणतील? व वन्सं काय झणतील? हरएकाची भीती. जो येईल त्याच्या उपरजबरा आहेच. आपणांस क्षणभर तरी उसंत आहे काय! अशा स्थितींत असून आपल्या-सारख्यांनी “ शिपाई रंगरावा ” सारखी कादंबरी इंग्रजीचा गंधही नसतां लिहून जर आपल्यालाच आळशी व भिऱ्या झणून घेऊं लागलां, तर मग आह्मांला कोणची याच्या पलिकडची पदवी येणार कोणास कळे. आपल्या कादंबरीतील पहिल्या भागांतील वर्णन फार उत्कृष्ट आहे, परंतु एके ठिकाणी थोडेंसे अप्रासंगिक झालें आहे. दुसऱ्या भागाचा दोष एवढाच कीं, त्यांतील वर्णनें फाजील विस्तीर्ण झालीं आहेत. तिसऱ्या भागापासून पुढें कोणच्याही भागांत माझ्या मतें कोणचेंही न्यून नाहीं. आपलें पुस्तक मी आजपर्यंत तीन वेळां वाचलें, व परवांपर्यंत आणखी एक वेळ तरी वाचान. इतक्या वाचनांत मला त्यांत वर लिहिलें आहे त्याखेरीज व आणखी कांहीं क्षुल्लक दोषांखेरीज कांहीं एक वाचणें वाटलें नाहीं. तेही क्षुल्लक दोष आपणास कळावें असें वाटत असल्यास मी टिपून ठेविले आहेत. आपलेकडे पाठवांन. आपल्या कादंबरीनें मला झालेला आनंद ऋणवत् भासत आहे, व ते ऋण मी केव्हांतरी फेडून ऋणमुक्त होईन अशी इच्छा आहे.

त्याचा मार्ग एवढाच कीं एक वर्षाच्या आंत एक कादंबरी लिहून ती आपल्यास समर्पण करावी, व हल्लीं चालूं आहे तिचीही तांच व्यवस्था करावी. आपली मर्जी कळती तर बरें होईल. जास्त लिहिण्यास मला आतां कांहीं एक सुचत नाहीं, सबब हें येथेंच पुरे करून वेज्यावांकड्या शब्दांबद्दल आपली पूर्ण क्षमा मागतों.

आपल्याविषयीं पूर्ण पूज्यता धारण करणारा,

हरी आपटे

DECCAN COLLEGE
POONA
May 6, 1886,

My dear Govindrao,

The accompanying letter is for your learned wife. I have tried my utmost to express my admi-

ration for her and her novel therein. If it falls short please come to my aid, and let her know how highly I admire her writing. I have tried my utmost also to encourage her as you wished me to do. She has no doubt put to shame many a tyrant by her talents. Come ye, who think that woman is worthless, and be put to shame by throwing a passing glance on this रंगराव ! Oh men, what further proof do you want of woman's high talents ? Is this not sufficient ? But enough in this vein. Why shold I multiply such questions when there is none to answer ? or when none of these *tyrants have power to answer ?* Considering myself highly happy for having a friend (may I be bold to call you by this precious name ?) whose wife is so learned and so wise, a second Jane Austin,

I am
Yours affectionately,
Hari N. Apte.

२
॥ श्री ॥

डेकन कॉलेज पुणे

गुरुवार जून. ता. १७, सन १८८६

ती. सौ. का कानिटकर मु. नेवासा

वडिलांचे सेवेसी,

हरीचे कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. आपणांस आपण होऊन पत्र लिहिण्याची ही माझी दुसरी खेप. पहिलें पत्र आपणांस

मान्य झालें असें ऐकून हें पत्र लिहिण्याचें धाडस मी करितों. मासिक पुस्तकाच्या संबंधानें कांहीं गोष्टी लिहावयाच्या त्या गोविंदरावांच्या पत्रांत लिहिल्या आहेत ते आपणांस सांगतील. या पत्राबरोबरच मी एक आपल्यास वाचण्याकरितां “एका जंगल इनस्पेक्टराचीं सात स्वप्नें” नांवाचें पुस्तक पाठविलें आहे. या पुस्तकांत विशेष कांहीं आहे असें नाही. जंगल खात्या-संबंधानें ज्या कुळंबी लोकांच्या कुरकुरी आहेत, त्यांचे निराळ्या तऱ्हेनें प्रदर्शन केलें आहे. पुस्तकाचें नांव तर मुळींच सार्थे नाही. कारण त्याचें मुखपत्र काढून टाकलें तर तीं स्वप्नें आहेत असें स्वप्नांतही येणार नाही. शिवाय असें दिसतें कीं, पुस्तककर्त्यानीं या आपल्या पुस्तकांत ह्यणी व उपमा यांचा होईल तितका, मग ओढून ताणून किंबहुना निरर्थक कां होईना, उपयोग करावयाचा असा निश्चय केला होता. त्यांत गुण एवढाच कीं, जंगलच्या कुरकुरीचें दिग्दर्शन त्यांत केलें आहे. आपण अवश्य वाचून पहावे. वाचून आपणांस कसे वाटतें त्या विषयी पत्र येईल अशी आशा बाळगून आहे. एक वेळां सुहृं झालेला (एका बाजूनेच कां होईना) पत्र-व्यवहार पुढे चालावा असें वाटतें. दुसरीही अशांच एक दोन पुस्तके मागे पुढें मी आपणांस वाचण्याकरितां पाठविणार आहे. बाबा^१ अजून येथेच आहे. त्याचे मनांतून लवकरच करमाळ्यास जावयाचें आहे असें दिसतें. आपणांस त्या ठिकाणीं पुस्तके मिळत नसतील. पत्र लवकर येईल अशी आशा बाळगणारा

आपला

हरी आपटे

ता. क. —पत्र लिहिणें वगैरेच्या संबंधानें गोविंदरावांस वेळेची वगैरे अडचण असे, ह्यणोन मी आजपर्यंत लिहिलें नाही. परंतु आपणांस तशी कांहीं अडचण नाही असें समजून पत्र लिहिलें आहे.

आपला

हरी.

१ हे माझे कनिष्ठ बंधू रिसालदार स. कृ. बापट होत.

DECCAN COLLEGE

POONA
June 17, 1886

My dear Govindrao,

I received a letter from Mr. Thakur yesterday. Therein he says that Mr. Narayanrao has not sent his मस्तानी as yet. He also says that he wishes to start the magazine with only 24 pages in each number. I have sent a letter to him stating that it was not right to do so. I shall go to the town earlier than usual on Saturday, and ask Mr. Nanasheb directly. If he is unwilling to give in his drama I shall send 8 pages of a drama which I have got already ready. It is surely not a good omen at the very beginning. But never mind. I can even write one on the same subject that is announced in the advertisement. From the very first I had got my doubts. Let me know what your opinion is by return of post.

Please hand over the accompanying letter and the book, एका जंगल इन्स्पेक्टराची सात स्वप्ने, to your learned wife. Hoping that this will find you and your wife in good health, I am,

Yours etc.

H. N. Apte.

DECCAN COLLEGE.

POONA,

Saturday, June 26 1886

My dear Govindrao,

Strange, very strange, that you should not even acknowledge the receipt of my letter, and the book I sent for your as well as your learned wife's perusal. It is more than a week and yet both of you are silent. Have you not received the book and the letter ?

Mr. Nana Sathe had come here and we had a talk together on the ' village topic '. He left this for Bombay on Thursday most probably.

I can 't tell you with certainty whether the 1st number shall be out on the 1st of J.....

I have got a very good book with me "New India, or India in transition " by H. S. Cotton, Have you read it ? If you haven't write to me and you will receive it. It is a book which every Indian and Anglo-Indian ought to read.

Have you read the book I sent to you ? Let me know your opinion about it. Has your wife read it ? what does she say about it ? In her novel she has passed some remarks on the Forest grievances, and so I sent it to her.

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीकृत जून ३०-१९८६

ती० सौ० का. कानिटकर सु. नेवासें

वडिलांचे सेवेशीं.

बालकें हरींचे कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. आपलें पहिलेंच पत्र काल मला आलें; तें वाचून जो माझ्या मनाला आनंद झाला आहे तो पत्रांनीं तर काय, परंतु एकाद्या पुस्तकांत वर्णू ह्याट्यास देखील मला वर्णन करतां येणार नाहीं. भावी जॉर्ज इलिअटचें अगर जेन ऑस्टिनचें पत्र ज्यास जाईल त्यास होणाऱ्या आनंदाची जी काय परमावधि असेल तीच मला काल झाली, एवढेंच मीं आपल्या साध्या शब्दांत सांगून, खचित निष्फळ होणारा वर्णन करण्याचा अधिकउणा यत्न येथेंच सोडून देतां. दुसरी एक गोष्ट आनंद देणारी अशी मला कालच्या गोविंदरावांच्या पत्रावरून कळली कीं, आपण इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करीत आहां. खरोखरीच यापेक्षां अधिक आनंदाची गोष्ट कोणचीही नाही. इंग्रजी भाषेचा अभ्यास केल्यापासून अनेक फायदे आहेत हें ह्मणजे आपणांस आणि मीं सांगावयास पाहिजे असें नाहीं.

आपण मला आज्ञा करितां त्याप्रमाणें मीं 'तरुणी शिक्षण नाटिके'वर टीका जितकी खरमरीत हेईल, तितकी करीन. परंतु त्यापासून कांहीं एक फायदा होणार नाहीं. उलट असल्या चारगट पुस्तकांस नसती प्रसिद्धी मात्र मिळते; व इतकें वाईट पुस्तक तरी कोणचें व कसें आहे हें समजून घेण्याची व वाचण्याची इच्छा अशिक्षित लोकांच्या मनांत उत्पन्न होते. दुसरी गोष्ट अशी कीं, मला त्या पुस्तकावर हवी तशी आग पाखडतां येईल, परंतु त्याचा परिणाम चांगला होणार नाहीं. नारायणराव हे गृहस्थ, पुस्तकांतलें पुस्तकांत त्याचे खाजगी संबंधांत काय आहे, असें समजणारे

१ माझे चुलत श्वशुर कै. नारायण बापुजी कानिटकर होत. का. का.

असर्तील असें मला अजून वाटत नाहीं. अर्थात् अशा टीकेने त्यांचें मन फार दुखून जाईल. या दोन गोष्टी आपल्यापुढें ठेविल्या आहेत, त्यांचा विचार करावा. आपलें जर सांगणेंच असेल तर पुढीलच निबंधचंद्रिकेच्या अंकांत ती येईल. गोविंदरावांच्या पत्रांत असें लिहिलें आहे कीं, आपणही त्या चोपड्यावर टीका लिहून ठेविली आहे. ती जर मला पहावयास मिळेल तर बरें होईल. मि. “शिपाई” बाबाविषयी^१ व नीलकंठरावाविषयी^२ गोविंदरावांच्या पत्रां लिहिलें आहे त्यावरून समजेलच. आपण गेला पुणे-वैभवचा अंक वाचला असेलच. दुसरी अशी एक विज्ञापना आहे कीं, ज्यावेळीं आपला पत्रव्यवहार चालत नव्हता, त्यावेळीं आपलेकडील बातम्या व आपले दोषांचे विचार मजला कळत नसत. त्याचें गोविंदरावास वेलाभाव हें कारण होतें. परंतु आतां ती सबब राहिली नाहीं. आपल्यास आतां दिवसांतून एक वेळीं तरी पत्र लिहावयास फुरसत सांपडेल. तर दर आठवड्यास आपले कोणच्याही गोष्टीविषयी विचार मला कळवावे; व त्याचप्रमाणें मीही आपले विचार तुहांस कळवीत जाईन. वेकनचें असें द्वाणें आहे कीं “लेखनां न मनुष्याच्या विचारास ठाकठिकी येतें.” आतां कागदही संपला तेव्हां पत्र संपवतोच. उत्तर येईल अशी आशा बाळगणारा आपला

हरि आपटे.

DECCAN COLLEGE

30 June 1886

My dear Govindrao,

So glad was I to receive your expected letter that I could not go through the whole of it without almost weeping for joy. Do you know what it was that you gave me so great a joy? I am sure you do know, but perhaps through modesty you

will not express it even to yourself. I shall express it in plain words; then hear me. It was the first letter to me of the first lady novelist and learned woman in our Maharashtra, if not in India. Of course I do not mean to say that you had no share in the joy I felt; but what I want to tell you bluntly yet unreservedly is, that it was the letter of your learned and amiable wife—not only would-be, but sure-to-be, George Eliot or Jane Austin of the Maharashtra. It was her letter I say that caused more than 3/4 th of the joy I felt. You write to me something about taking back (the steps ?) we have taken. I do not see any reason for it.

I am glad to see that your book has been sanctioned in the prize-list in the Berars. This simple sentence is more expressive of my joy than thousands of high sounding phrases that can be laboriously framed. My friend the " Soldier " has not yet gone out of Poona. He stays in his own house in Narayan Peth, and is quite happy with his younger brother Nana, both being in the enjoyment of good health. Hoping both of you to be in good health with your children, and tendering my best respects to your learned and respected wife, I am,

Your sincere friend,
Hari N. Apte.

६

पुणे—डेक्कन कॉलेज.

शनिवार ता. १० जुलै १८८६

तीर्थस्वरूप सौ. का. कानिटकर, वडिलांचे सेवेशीं,

बालकें हरीचि कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. आपलें ता. ४ चें पत्र आलें तें पाहून व वाचून विशेषच आनंद झाला. कारण त्यांत आपलें पत्र दर आदितवारीं येत जाईल असें अभिवचन आहे. आपण जें “जार्ज इलिअट व जेन ऑस्टिन या दोघींची पायाच्या धुळींचीही मला सर यावयाची नाही.” असें लिहिलें आहे, तें स्वतःची जास्ती जास्तीच स्तुती व्हावी झणून लिहिलें आहे असें माझ्या स्वप्नांहीं आलें नसतें. परंतु एवढें झटल्यावांचून मला राहवत नाहीं कीं, आपण आहांत याच्यापेक्षां आपल्याला कमी समजतां. जार्ज इलिअटची उपमा आपल्यास कदाचित् शोभणार नाही. कारण ती मोठी तत्ववेत्ती होती. परंतु तशीच गोष्ट जेन ऑस्टिनची आहे असें मात्र मी कधींही झणणार नाही. आपल्या शालीनतेमुळे कदाचित् आपल्याला मी आपली स्तुति करतो ही वावगी वाटत असेल; परंतु आपल्या-प्रमाणेंच मी आपणांस निखून सांगतो कीं, माझेही अंतःकरण जर पारदर्शक असतें तर मीं जें मजला खरें वाटतें तेंच लिहितों व बोलतो हें आपणांस एका क्षणांत कळून आलें असतें. परंतु पुरे. आपण आतां दुसऱ्याच गोष्टी काहें.

आपण दुसरी गोष्ट कशी काय व कोणच्या पद्धतीवर लिहिणार हें कळविलें असतें ह्याणजे बरें झालें असतें. आपला तो विचार मला अगदीं मान्य आहे. प्रहसनान्या, “तरुणी शिक्षण नाटके” सारख्या घाणेरड्या चोपड्यांच्या परीक्षणाविषयीं मीं आपणांस सांगितलें तें मान्य झालें हें पाहून मला मोठा आनंद झाला. यासंबंधानें माझा थोडासा अनुभव मीं आपणांस सांगतो. “अभिनव तरुणी विद्याप्रहसन” नांवाच्या एका चोपड्यांच्या प्रकाशकास शिक्षा झाली हें आपणांस ठाऊक आहेच. तें पुस्तक इतकें

अश्लील आहे. कीं त्याला शिवल्यास स्नान करावें. परंतु त्याची वर्तमान-पतांतून व कोर्टांतून चर्चा झाली या कारणानें त्याची बरीच प्रसिद्धि झाली आहे; व फार तर काय परंतु आमच्या या कॉलेजांतलें सुशिक्षित लोकांपैकीं देखील कांहींजण तें पुस्तक वाचावयास मिळेल तर पहाताहेत; आणि माझी खात्री आहे कीं जर त्या पुस्तकाच्या प्रति विकणें सरकारनें बंद केलें नसतें, तर येथें कॉलेजांत त्या गचाळ पुस्तकाच्या निदान पंधरा तरी प्रति खपल्या असत्या. तेंच त्या पुस्तकाची इतकी प्रसिद्धी झाली नव्हती तेव्हां कोणास त्याचें नांवही ठाऊक नव्हतें. ही कॉलेजांतलें सुशिक्षितांची स्थिति. मग बोलून चालूनच जे अशिक्षित व असमंजस त्यांची काय कथा? वाईट झाडांचीं व वेलींचीं फुलें जशींच्या तशींच जेथल्या तेथें कुजूं दिलीं तर कोणाच्या लक्षांत येत नाहीं. पण तींच हातांत घेऊन लोकांस मुद्दाम तीं वाईट आहेत हें दाखवावयास गेलें, कीं त्यांस ती स्वतः पाहण्याची उत्सुकता झालीच.

मीं ठाकुरांस^१ एका नाटकाची कांहीं पानें पाठविली आहेतच. अंक केव्हां काढतात कांहीं ठाऊक नाहीं. पुढील भाग अजून पाठविलें नाहींत. त्यांचें पत्र आपलें पत्र आलें तेंच दिवशीं आलें होतें. मीं आजच त्यांस पत्र लिहितों.

नारायणरावांनीं आतां खांका वर केल्या यांत त्यांनीं आपल्यास फसविलें असें झालें नाहीं. कारण मनुष्य फसतो केव्हां? जेव्हां त्याला अमुक गोष्ट खातीनें होणार असें वाटून ती प्राप्त होत नाहीं तेव्हां. परंतु आपली तशी गोष्ट नाहीं. आपल्यापैकीं कोणासही नारायणराव आपल्या शब्दाप्रमाणें वागतील असें वाटलें नाहीं. इतकेंच नव्हे, परंतु ते वागणार नाहींतच असें खात्रीनें वाटलें होतें.

मीही आपणास दर बुधवारीं पत्र पाठवीत जाईन ह्मणजे ठीक पडेल. एक तर एकमेकांकडील कुशल कळेल, व दुसरें, एकमेकांचें अनेक गोष्टी-विषयांचे विचार कळून त्यांत सुधारणा होण्याचा संभव असतो.

१ हे आमचें मनोरंजन नांवाचें मासिक होतें त्याचे म्यानेजर रा. गंगाधर अनंत ठाकूर होत.

का. का.

आपण इंग्रजी शिकूं लागलां आहां हें फारच अभिनंदनीय आहे हें आपणांस मीं कळविलेंच आहे. येत्या पत्रां आपण कोणत्या प्रवृत्तीनें शिकतां आहां हें कळवावें; ह्मणजे त्याच्याविषयांचें कांहीं मला लिहावयावें आहे तें मीं आपल्यास कळवीन.

मीं ऑक्टोबरच्या सुटेंत नेवाशास येईन असें ह्मणतां आहे. तिथें आल्यानें दीड महिना आपल्या सहवासचा सहवास घडून एकांततेमुळे परीक्षेचा अभ्यासही होईल. परीक्षेचा अभ्यास ! खरोखर आमच्या युनिव्हर्सिटीसारखी वाईट गोष्ट दुसरी कोणचीही नसेल ! डोक्यावरचें ओझे इकडून तिकडे टाकलें कीं झाला विद्वान ! आपण यांतून सुटलां आहां ही फार उत्कृष्ट गोष्ट आहे ! सुखदायक अभ्यास व ह्यारकीचे अभ्यास यांत केवढें अंतर आहे ! परंतु “ आलिया भोगासी असावें सादर ” याखेरीज दुसरा उपाय नाही ! ती. रा. रावसाहेबांस माझे नमस्कार व मुलांस आशीर्वाद सांगावे. आपण सर्व खुशाल आहांत असें समजणारा

आपला बालक

हरी आपटे

ता. क.

मि. बाबा येथेंच रहात असतो.

७

॥ श्री ॥

पुणे, डेक्कन कॉलेज

गुरुवार ता. १२ माहे आगस्ट सन १८८६

पहाटेचें ४ वाजायला ५ मिनिटें

नार्थस्वरूप सौभाग्यवती काशीबाई कानिटकर यांस,

वडिलांचे सेवेशीं,

बालकें हरीनें दोन्ही कर जोडून त्रिकाल चरणावर मस्तक ठेऊन अनेक साष्टांग नमस्कार विशेष. परवांचें, मागलें, व त्याच्या मागलें, अशीं आपलीं तीनही पत्रें मला पोचलीं. परवांचेंच दिवशीं मीं ताबडतोब रावसाहेबांस

एक इंग्रजींत कार्ड पाठविलें त्यावरून आपणांस बाबाचा मजकूर कळलाच असेल. तो परवांचें दिवशीं दोनप्रहरींच येथें आला आहे. मी आपल्या कार्डांत आपल्यास कळविलेंच आहे कीं, त्यानें मला मीं गुरुवारीं फलटण येथें जाणार असें कळविलें. परंतु आतां त्याचा तो वेत रहित झाला असावा असें दिसतें. कारण तो आजही येथेंच आहे. त्याची रजा आतां सारी महिनाभर उरली आहे. तेवढ्यांत त्यानें एकवेळां तरी आपल्या प्रियकर वडिलांकडे जाऊन यावें, व नंतर आपणांकडे यावें असें मी त्यांस सांगतां; परंतु तो कांहीं केल्या ऐकत नाही. ब्रह्मदेशाला जाण्याचा कांहीं अजून हुकूम नाही. अमुक पलटणी जायच्या अशी फक्त वार्ता आहे. ज्या पलटणी जायच्या अशी भुमका आहे त्या पलटणींत याच्या पलटणीचें नांवही नाही. पंचांतील लिहिणें फक्त ब्रह्मदेशाच्या गोष्टीं निघाल्यामुळे साहजिकरीत्या निघालें होतें; व तें रा. रा. वामनरावांनीं आपल्या नेहर्माच्या संवर्थाप्रमाणेंच छापून टाकलें. यापरतें त्याला कांहींही कारण नाही. तर आपण व्यर्थ काळजी करूं नये. कारण अशा एकेक गोष्टीं विषयीं जर आपण विनाकारण काळज्या बाळगाल, तर ज्या गोष्टीं विषयीं आपणांस खरोखर व सतत काळजी बाळगावयास पाहिजे त्या गोष्टींचें, व ज्या मोठ्या कृत्याकरितां ईश्वरानें आपणांस निर्माण केलें आहे असें मला वाटतें त्या कृत्यांचें कसें होईल?

जर्गी सर्वसुखी असा कोण आहे,
विचारी मना, तूंचि शोधोनि पाहे,
मना त्वांचि रे पूर्वसंचित केलें,
तयासारखें भोगणें प्राप्त झालें, ॥

हें समर्थांचें ह्मणणें लाखों रुपयांच्या किंमतीचें आहे. हा श्लोक ह्मणजे एकदां वाचून टाकण्याचा आहे असें नाही. त्यांतील अर्थ गांभीर्यें जां जां ध्यानांत आणावें तों तों थोडें आहे. पहिल्या चरणांतील प्रश्नावरून नेहमी आपण असें धरतो कीं, जगांत सर्वसुखी असा कोणी नाही. परंतु दासांचा

१ रा. रा. कै. वामन बाळकृष्ण रानडे एडिटर ज्ञानचक्षु व हिंदुपंच ठाणे.

का. का.

असा अर्थ नाही असें मला वाटतें. ते पहिल्या चरणांत प्रश्न करून दुसऱ्या चरणांत त्याचें उत्तर देतात कीं, “ विचारी ” सर्वसुखो आहे. बरें, विचार विचार तो काय करावयाचा असा कोणी प्रश्न करील तर त्यालाही त्यांना तिसऱ्या व ४ थ्या चरणांत उत्तर दिलें आहे. आपल्या येथें चोरी झाली हें ऐकून मला किती वाईट वाटलें हें मीं आतां मुळांच सांगत बसत नाहीं. परंतु त्यांतल्या त्यांत शांतपणानें आपण लिहिलेल्या पत्रावरून व त्यांतील समाधानावरून, आपल्या थोर मनाची थोरवी जितकी कळून आली आहे तितकी वर्णन करण्यास खरोखर माझा लेखणांत कांहीं शक्ति नाहीं. खरोखर जों जों आपला व माझ्या पत्रोपत्रांच कां होईना पण परिचय वाढत चालला आहे, तों तों आपले एकेक गुण बाहेर पडून आपल्या मनाचा थोरपणा दाखवीत आहेत, तो पाहून माझ्या मनाची जी काय स्थिति होत आहे व आपल्याविषयींची जी कांहीं एक प्रकारची पूज्यता क्षणोक्षणी बलवत्तर होत आहे ती मीं येथें सांगत नाहीं. कारण तसें सांगणें ह्मणजे तोंडपुजेपणाचा वृथा दोष आपल्यावर घेणें हाईल. बरें, तें जाऊं या. पण आपण मला चोरीविषयीं पुढें कांहींच कळविलें नाहीं हें काय ? मीं कालरोजों अशी वातमी ऐकली कीं, चोरीपैकीं सुमारे ५००।६०० रुपयांचा भाग सांपडला. तर याविषयीं कसें काय तें ताबडतोब कळवावें.

परंतु या चोरी विषयींचा मजकूर सोडून देऊन लोकांचीं मनें चोरप्याचा आपण सर्वांनीं जो यत्न सुरू केला आहे त्या विषयीं व त्याचें साधन जें “ मनोरंजन ” त्याविषयीं बोलूं. मनोरंजनाचा पहिला अंक २६ लाच माझ्याकडे आला. त्याचें बाह्य स्वरूप माझ्या मतानें चांगुलपणापेक्षांही चांगलें आहे; त्यांत कोणत्याही गोष्टीची उणाव नाहीं. ज्याप्रमाणें हें बाह्य-स्वरूपानें लोकांस चांगलें वाटत आहे त्याचप्रमाणें अंतः स्वरूपानेंही चांगलें वाटलें ह्मणजे या आपल्या “ मनोरंजनानें ” लोकांचें मनोहरण झालेंच झणून समजावें. पहिल्या अंकावरूनच कोणी एकदम मत देत नाहीं. परंतु लोकांचे उद्गार जे मीं ऐकले, त्यावरून पुष्कळ उमेद बाळगण्यास हरकत नाहीं. एका गोष्टीविषयीं लोक खुष नाहीत असें मला कळून आलें, आणि

ती गोष्ट पुस्तकाचा लहानपणा. जो तो निदान ३२ पानें पाहिजेत असें ह्मणतो. आपली नवी कादंबरी “ कृष्णाकांठचीं दोन कुटुंबे ” इचें काय झालें ? मीं जेव्हां गणपतरावाचा मजकूर पाठविला तेव्हां नाटकाचा मजकूर पाठविला नाहीं. कारण त्याच्या एवजों आपल्या या नव्या कादंबरीचा पहिला भाग येणार होता. परंतु मला परवांचे दिवशां मि. रा. ठाकुरांकडून पत्र आलें त्यांत त्यांनीं असें लिहिलें कीं, नाटक एकच असल्याकारणानें तें दर खेपेस आलेंच पाहिजे. आपली नवी कादंबरी व रंगराव हीं पाळीपाळीं घालण्याचा त्यांचा विचार आहे. व याप्रमाणें त्यांनीं आपणांस कळविले आहे, असेंही त्यांनीं मला कळविलें आहे. त्याचें आपण त्यास उत्तर काय पाठविलें ? मी नाटकाचा मजकूर त्यांचेकडे रवाना केला आहे. तसेंच वरील पत्रांत त्यांनीं मला असें लिहिलें आहे कीं, येत्या ह्मणजे दुसऱ्या अंकीं “ गणपतराव ” फक्त ४ पानें घालून, ४ पानें खरेखुरें मनोरंजन घालावयाचें. ते त्यांनीं काय लिहिलें आहे तें मला कळविलें नाहीं. असें करण्याचें कारण त्यांनीं एवढेच दिलें आहे कीं, जर फक्त दुसराच अंक कोणाच्या नजरेस आला तर त्यालाही त्यांत मजा वाटावी. हा हेतू जरी चांगला आहे तरी कादंबरी ४ पानें देऊन तसें करणें मला रास्त दिसत नाहीं. अशा तऱ्हेनें ती कादंबरी संपावयास ५ वर्षेही पुरीं होणार नाहींत. ^१नाट्यकथार्णवाची स्थिति मनांत आणली ह्मणजे या गोष्टीचा खरेपणा लवकरच ध्यानांत येईल. या माझ्या वाटण्याप्रमाणें मीं त्यांस निश्चून लिहिलेही आहे. याउपर त्यांची मर्जा. मीं त्यांस असें लिहिलें आहे कीं, गणपतराव व दोन कुटुंबे किंवा रंगराव हीं आठ आठ पानें गेलींच पाहिजेत. नाटक नाहीं गेलें तरी हरकत नाहीं. कारण त्याचें एवढें महत्व नाहीं. आपलें ह्मणणें काय आहे तें कळवावें.

१ वरील नांवाचें फार सुंदर मासिक कै. शंकर मोरो रानडे काढीत असत. त्यांतील बरीच प्रकरणें अर्धवट राहून गेलीं.

का. का.

१ केसरीकारांनीं जें केलें तें माझ्या मते कोणत्याही अर्थां चांगलें नाहीं. त्यांनीं इतक्यांत नांवें कळविल्यानें विनाकारण बभ्रा मात्र झाला. बाकी कांहीं झालें नाहीं. जॉर्ज इलिअट प्रमाणेंच आपली मजा व्हावी असें मला फार वाटत होतें. या केसरीच्या करण्याचा हेतु आपणास कसा वाटत असेल तो वाटो, परंतु मला तर चांगला वाटत नाहीं. त्यांत कांहीं ना कांहीं तरी काळें बेरे आहे. व त्यासंबंधानें मीही हॅम्लेट प्रमाणें “ छे, सारें कांहीं ठीक नाहीं, ” (All's not well) असेंच द्वाणतों. कालचा केसरी आपण वाचलाच असेल. त्यांतील मजकूर वाचून आपण मोठ्या बुचकळ्यांत पडलां असाल, तर त्याहीसंबंधानें थोडेंसें येथें लिहितों. मनोरंजनाची पोंच घेतांना केसरींत असें लिहिलें आहे कीं “ गणपतरावाचे कर्ते, रा. सा. गो. वा. कानिटकर यांस हॅम्लेट नाटकाच्या भाषांतराज्या टीकेंत मदत केलेले हरि ना. आपटे होत इ. इ. इ. ” यावरून मीं एकट्यानेंच नव्हे परंतु निदान आणखी पांच सात असामींनीं असा अर्थ काढिला कीं, कोठें तरी कानिटकरांनीं आपल्या पुस्तकावर टीका करून आपल्या पुस्तकास नादान ठरविलें असावें व त्यांत मी त्यांस मदत केली असावी, असा आग्रकर यांचा समज झाला असावा. जर खरोखर त्यांचा असा समज झाला असेल, तर त्यांनीं वरील वाक्य लिहिलें यांत नवल नाहीं. परंतु वरील वाक्य लिहिल्यानें जर लोकांस असें वाटलें कीं, रा. सा. गोविंदरावांनींच अशी एकादी टीका लिहिली तर त्यांचे-वर मात्सर्याचा दोष येणार नाहीं काय ? आणि त्यांनीं कोठेंतरी टीका लिहिली आहे असा अर्थ वरील दुटप्पी वाक्यांत चांगल्या तऱ्हेनें निघत नाहीं काय ? कामिटकरांचें साह्य करण्याचें जणूं काय माझें ब्रीदच आहे असे जगास दाखवावयाचें होतें ! होय ! आणि त्यांत मला कोणच्याही प्रकारची लाज वाटत नाहीं, आणि वाटणार नाहीं, हेंही केसरीकारांनीं पक्कें ध्यानांत

१ मनोरंजनचा पहिला अंक निघाला त्यावेळी कांही नांवें गुप्त ठेवण्याचा मानस होता. पण कै. रा. आग्रकर स्नेही असल्यामुळें त्यांनीं माझें नांव प्रसिद्ध केलें !

का. का.

ठेवावें. कानिटकर आपण आपल्यास दोष मुक्त करून घेण्यास खंबीर असेली, किंवा त्यांनी मला आपल्यास दोषमुक्त करण्यास वकीलही नेमले असेल; परंतु जी गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली, तिचा रास्तपण खुलासा करणें हें माझें कर्तव्य होतें असें मीं समजलों, व समजतोही. जें मीं केलें हें माझ्या मतानें रास्त, झणून मीं केलें; व त्याबद्दल आपण तरी निदान मला दोष देणार नाहीं असें वाटतें. माझा अजून असा पक्का समज आहे कीं, आगरकरांनीं तें वाक्य मुद्दाम तसें दुटप्पी ठेवलें होतें, कीं कोणाला न समजतां दडपून गेलें तर गेलें बरें, आपल्यापैकीं कोणी खुलासा विचारलाच तर उलटावयास तयारच; आणि आगरकरांचा असा कृष्ण हेतु असेल कीं नाहीं याचा मला तरी निदान संशय नाहीं; आणि या वेळीं जरी कदाचित् नसला, तरी त्यांच्या त्या मानी व गर्विष्ठ स्वभावास असले हेतु मुळांच विसंगत नाहींत. मी आजपर्यंत आपणांस कधीं लिहिलें नाहीं व अजूनही लिहिणार नव्हतां; परंतु ओघ आला आहे तेव्हां पुढें लिहितोंच. हें आपण व्यर्थ स्तुतीचे किंवा तोंडपुजे पणाचें विलकुल समजू नये. खरोखर रावसाहेब गोविंदरावांसारखे गर्वहीन गृहस्थ अतिशय विरळा; इतकेंच नव्हे परंतु मला आजपर्यंत त्यांच्याखेरीज दुसरा कोणीही आजपर्यंत सांपडला नाही. त्यांच्या सारख्या बी. ए. एल. एल. बी. झालेल्या व दोन अडिचशे रुपये मिळविणाऱ्या गृहस्थांनीं आपल्या विद्वत्तेचा वगैरे कांहीं एक गर्व न बाळगतां, माझ्या सारख्या गरीबाशीं जीवश्च कण्ठश्च वागणूक करणें झणजे पृथ्वीतील आश्चर्यापैकीं एक आश्चर्य आहे. हें मीं लिहितों हें मला जें वाटत आहे त्यापेक्षां रतिमात्रही; ज्यास्त नाही. या तऱ्हेचे उद्गार मीं एकवेळां नाहीं दोन वेळां नाहीं पुष्कळ वेळां मीं आपल्या इतर मित्रांजवळ काढले आहेत; आपल्याजवळ मात्र आज काढीत आहे. गोविंदरावांसारख्या मोठ्या [हें विशेषण मीं त्यांस खरोखर योग्य झणून देतो.] गृहस्थांनीं माझ्याशीं इतक्या सलगीनें वागावें असें माझ्या अंगीं गुण आहेत असें मला वाटत नाही. फक्त त्यांच्या या कृत्यानें

परगुण परिमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं ।

निज हृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

या श्लोकार्थाचा पुरा अनुभव आला आहे; व त्यांत विरळ आहेत असं झटलें आहे तेंहीं दिसून आलें. आतां कागदही संपला व असता तरी रा. सा. विषयींच्या पूज्यतेचें जें काहीं भरतें माझ्या हृदयांत आलें आहे त्यानें मला पुढें लिहविलेंही नसतें. सबब पुरें करतों.

आपला भाऊ

ह. ना. आपटे.

आणखीही पुष्कळ गोष्टींविषयीं लिहावयाचें होतें परंतु आतां लिहवत नाहीं. आपल्या उत्तराची वाट पाहात वसतों. उत्तर येण्यास विलकूल विलंब होऊं नये.

८

॥ श्री ॥

शनिवार पहाटेचें ✕

डेकन कॉलेज, पुणे

सप्टेंबर. ता. २५, सन १८८६

ती. सौ. का कानिटकर

वडिलांचे सेवेसी,

बालकें हरीनें कृत शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. ताई, तुझी जो मला अनियमितपणाचा दोष दिल्यात त्या दोषाला मी अयोग्य आहे असें कसें झणूं ? पण मला एवढी पक्की खात्री आहे कीं, हलां माझ्या मनाची जी स्थिति आहे ती आपल्याजवळ व रावसाहेबांजवळ सांगितली झणजे आपणच दिलेल्या दोषांतून मला आप्या पावआण्यानें तरी मुक्त कराल. ही स्थिति व पुढील एकंदर मजकूर मी आपणांस याच्या आधीं केव्हां तरी मागेंच लिहिणार होतो. परंतु तेवढा अवकाशच झाला नाही. गेल्या महिन्यांत तर अशी कांहीं मजा उडून गेली कीं, मला गांवांत जाण्यास देखील वेळ मिळाला नाही. आणि त्यामुळें मी येथेंच राहिलों होतो, तो परवां अविधवानवमीला गेलों. आमची प्रिलिमिनरी परीक्षा गेल्या महिन्यांतच झाली. व त्या योगानें अभ्यासाकडे जरा जास्त जोर द्यावा लागला;

आणि दुःखांत सुख एवढेंच कीं, तसा जोर दिल्यानें सर्व विषयांत चांगल्या तऱ्हेनें पसार होऊन पुढील परिक्षेस जाण्याची परवानगी मिळाली. या परिक्षांनीं तर मला मोठा त्रास दिला आहे. कांहींही इतर वाचावयास जा, त्यावेळीं आपण हें वाचण्यापेक्षां आपल्या अभ्यासाचेंच पुस्तक वाचल्यास वरें असें वाटून तें हातीं घेतलेलें पुस्तक निमूटपणें एकीकडे ठेवावें लागतें. हा एक आत्मसंयमन शिकविणारा धडाच आहे. आणखी आतां असेंही वाटूं लागलें आहे कीं, बी. ए. झाल्यावांचून कांहीं उपयोग नाही. व त्याप्रमाणें ३ वर्षांत बी. ए. होण्याचा मीं आपल्याकडून कृतनिश्चय केला आहे. तो तडीस जाणें ईश्वराच्या व आपल्या सारख्या वडील माणसांच्या आशिर्वादावर आहे. या परीक्षेसंबंधानें खरोखर मला माझ्या इष्टमित्रांकडून, सोयऱ्याधायऱ्यांकडून, ओळखीपाळखीकडून, प्रत्येकाकडून बोध होत असतो; व त्या योगानें माझें मन नेहमीं उद्विग्न असतें. मला नेहमीं असें वाटतें कीं, परीक्षांत काय अर्थ आहे ? परीक्षा देऊन कृतकृत्य झालेल्या लोकांना असणारें ज्ञान जर आपण परीक्षांवांचून संपादन करून घेतलें तर त्यांत काय कमी आहे ? बी. ए. या दोन अक्षरांत तर साऱ्या ज्ञानाचा गडा भरून ठेवलेला नाहीना ? जर तथें असतें तर असा ज्ञानाचा गडा मिळविलेलें लोक काय थोडे आहेत ? त्यांच्या सोमवत्या घालावयास िल ! असा जरी माझ्या मनांत नेहमीं विचार येतो तरी हल्लीं असें व लागलें आहे कीं, जे लोक माझ्या बी. ए. होण्याविषयीं एवढा विचार करतात ते माझ्या वऱ्यासाठींच करतात. त्यांत त्यांचें स्वतःचें वरें वाईट कांहींएक नाही. ते सारेच मूर्ख नाहीत. त्या साऱ्यांना मूर्ख ह्मणण्यापेक्षां आपणच कां नाही आपल्यास मूर्ख समजलें ? लौकिकाकरितां जर आपल्यास सर्व गोष्टी करावयाच्या आहेत, तर लोकांच्या अनुसंधानानेच घेतलें पाहिजे. त्यांत आपलें मोठेसं नुकसान नसलें होत ह्मणजे झालें. ताई, तुझ्याला कसें वाटतें ? मीं जरा हा असा निश्चय केला आहे, तर ह्मणजे स्वीकृत अशीं जीं आजचीं माझीं कामें ती तडीस नेण्याला कधींही मागें घेणार नाहीं हो ! तीं कामें करावयाचीं तीं नियमितवेळीं केल्याखेरीज कधींही राहाणार नाहीं. आमचे चुलते माधवराव आपटे हे तुझ्यांस ठाऊक

असतीलच. त्यांची तुझांला थोडीशीं नक्कल सांगतो. परवां, नाहीं बुधवारीं, मी नारायणराव कानिटकरांकडे गेलों होतो, तेव्हां त्यांनीं मला पुढील हकीकत सांगितली. ते झणाले, आम्ही गेल्या आठवड्यांत मुंबईस गेलों होतो तेव्हां एक दिवस रातीं आपल्या चुलत्यांच्या घरांच निजावयास गेलों होतो. त्या रात्रीं सुमारे दोन वाजेपर्यंत आमच्या गोष्टी चालल्या व त्यांत मुख्य विषय तुझी [मी] होतां.” हें ऐकून मला थोडेसें आश्चर्य वाटलें व मीं त्यांस झटलें, “ एवढें माझ्यासंबंधानें काय बोआ चाललें होतें ? ” ते झणाले “ तुमच्या चुलत्यांचा तुमच्यावर थोडासा राग आहे. “ मी झटलें, “ होय, आहे, मला ठाऊक आहे आणि त्याचें कारणही मला ठाऊक आहे.” नारायणराव:—“काय कारण?” “मीं अजून वी. ए. झालों नाहीं हें, ” यावर त्यांनीं मान हालविली, व पुढें झणाले, “ वास्तविक पाहतां माधरावांचा तुमच्यावर अत्यंत जीव आहे असें त्यांच्या बोलण्यावरून दिसलें, कारण ते झणाले, ‘ नारायणराव, तुझीच पाहा आमच्या कुटुंबाची स्थिति कशी आहे ती, ! आम्ही चौघे बंधु, त्यापैकी आम्हां तिघे कुटुंबाच्या उपयोगाला कांहींच पडत नाहीं. मी तो हा असा! व माझ्या पाठचे तर कोणत्याही कामाचे नाहीत. येऊन जाऊन आमचे वडील बंधु नानाच काय ते कुटुंब चालवीत आहेत; परंतु ते आतां थकत चालले आहेत; थोडेच दिवसांत पेन्शन घेतील. आणि त्यांचें पेन्शन कांहीं साऱ्या कुटुंबास पुरण्याइतकें जवर असणार नाहीं. हा हऱ्या अजून वी. ए, ही झाला नाही. या उपर तो वी. ए. होऊन, एल्. एल्. वी होऊन वकिलीचा धंदा करावयाला लागणार, ! कसचें काय आणि कसचें काय ? यानें जर घाई केली नाही तर कुटुंबाचें होणार कसें ? यानें यावेळीं एल्. एल्. वी. होऊन माझ्या धंद्यांत शिरावयाचें, निदान माझ्याजवळ तरी वी. ए. होऊन यावयाचें ! तें कांहीं नाही. तो तुमचा मित्र आहे, अजून तुझी त्याला सांगा, व त्याला लवकर वी. ए. होऊं या ! तो कांहीं लहान नाही. त्याचें त्याला समजू लागलें आहे. त्यानें ग्रंथ वगैरे लिहूं नयेत असें माझे झणणें नाही. परंतु आधीं आपला धंदा पहावा, व मग

काय तें करावें. माझ्याहि मनांतून फार आहे कीं, त्यानें मला मागें लिहि-
ल्याप्रमाणें माझ्या मौजेच्या चार घटकाचे पुढील भाग लिहावे.
माझ्या मते तो अगदीं विघडून गेला आहे. तुम्हांला काय वाटेल तें वाटो.
मी परवां पुण्यास गेलों होतो, त्यावेळीं पाहिलें तर आपल्या माडींत दहा
पांच मंडळी जमा करून तो खुशाल गप्पा मारीत बसला होता ! आपल्या
डोळ्यांपुढें कुटुंबाची पुढील स्थिति असतांना हें आमच्यानें कसें पाहवेल
बरें ? ”

अहाहा ! ताई ! केवढी कुटुंबाची काळजी पाहिली ना ही ! त्यांनीं
जो मला उपदेश केला आहे तो अगदीं यथायोग्य व ग्रहणीय आहे. परंतु
सरतेशेवटचा जो गप्पा मारत बसण्याचा निखालस खोटा आरोप त्यांनीं
मजवर लादला आहे, तो अगदीं अयोग्य आहे. मला विनाकारण गप्पा मार-
लेल्या कधींही आवडत नाहीत. ज्या दिवशीं आमचे चुलते आमचेकडे
आले होते, त्या दिवशीं मीं कॉलेजांत यावयास निघालों होतो; व ते कॉले-
जांतीलच इतर गृहस्थ एकदम कॉलेजांत येण्याच्या विचारानें मजकडे आले
होते. एकाद्या मनुष्याविषयीं वाईट ग्रह झाला असला ह्मणजे ज्याप्रमाणें
त्या मनुष्याच्या प्रत्येक कृतींत वाईटपणाच दिसतो, तद्वत् आमच्या चुल-
त्यांची माझ्या विषयींची स्थिति झाली आहे. अस्तु, वडील आहेत, जसें
ह्मणतील तसें खरें ह्मटलें पाहिजे. अशाच तऱ्हेच्या गोष्टी मागें घडल्या
आहेत. एवढ्याविषयीं आमचे तीर्थरूप ! त्यांनीं कधींही मला कोणच्याही
गोष्टीविषयीं लिहून दुखविलें नाही. बरें, त्यांना माझी हकिकत ठाऊक
नाहीं असेंही नाही. सर्व कांहीं ठाऊक आहे.

अशी एकंदर स्थिति असल्याकारणानें व पुढें युरोपांत जाण्याची जी
अत्यंत उत्कट-इतकी कीं ती पूर्ण झाल्यावांचून माझा प्राण जाणार नाही असें
सदोदित वाटतें-इच्छा, तीही सफल कोणच्या तऱ्हेनें होणार याविषयींची
आतांशा मनांत सतत काळजी असल्याकारणानें, माझे मन सदोदित व्यग्र
असतें. मनामध्ये एका ना एका तरी गोष्टीविषयीं विचार चालूं असतोच
असतो. अगदीं साफ असें मन कोणच्याही वेळीं नसतें. याला मी आतां

करूं तरी काय? तुम्ही तरी कांहीं उपाय सांगा! ही माझ्या मनाची खरी खरी स्थिति आहे. याविषयी तुम्हांला काय वाटेल?: गेल्या मीडिन्यांतच काय ती आपल्याला पत्ते आली नाहीत ना? आतां त्यांचे कारण तुमच्यापुढे ठेविले आहे. आतां जर माझ्याकडून अनियमितपणा होईल तर मात्र मी दोषास खरा खरा पात्र होईन. परंतु मी बोलून कशाला दाखवूं? नाही तर तिकडूनही आमच्या ताई ' गर्जेल तें पडेल काय ' ? असें झणतील.

परंतु तें जाऊं या. नाही. पण जाऊं या कसें? " आजपर्यंत गेलेल्या पत्रांत आपणांस राग येण्यासारखें तर कांहीं नव्हतें ना? असेल तर मला आठवत नाही. मग काय असेल तें खरें! " ताई, असें काय झणून लिहावें? रागावांचून माझ्या उत्तर न पाठविण्यास कांहींच कारण नसावें काय? आपलें व माझे बहीणभावंडांचें नातें असलें तरी तें रुसवा फुगवा उत्तम करणारें नाहो! छे बोआ, असें नका लिहीत जाऊं!

बाबा गेला, त्यांन मला मात्र एक कार्ड लिहिलें होतें. तुमच्याकडे कांहींच पत्र आलें नाहीं कां? मी त्याला आजच लिहिलें आहे. नानाची प्रकृति बरी असून त्यालाही पुढच्या परीक्षेस जाण्याची परवानगी मिळाली आहे.

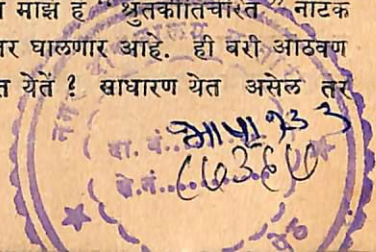
मनोरंजनाचा दुसरा अंक चांगलाच निघाला आहे. माझ्याहि मते " मनोरंजन " या सदराखाली आलेला मजकूर फार चांगला आहे. त्यांतलीं पदे कोणी केली आहेत? निद्रेवरील आत्मगत भाषण कोणी भाषांतर केलें?

आपल्याकरितां मी लवकरच एक " विचारसाधन " या नांवाचें पुस्तक पाठविणार आहे. माझी खात्री आहे कीं तें आपल्याला आवडेल.

आपला इंग्रजीचा अभ्यास कुठपर्यंत आला आहे? रावसाहेब हल्लीं कोणत्या उद्योगांत गुंतले आहेत?

आज (रविवारी) जो ' पुणेवैभव ' निघेल त्यांत माझ्या " आज-कालच्या गोष्टीचा " पहिला भाग पूर्ण झाला आहे. हें पत्र आणि तो अंक बहुशः तुम्हांला एकदमच पोंचतील. तो वाचून कसें काय तें पुढल्या पर्ती कळवालच.

मीं सप्टेंबरमध्ये आपल्याकडे राहावयास येणार होतो तो आलों नाहीं, यावरून देखील मी आपला शब्द किती पाळतो याचा आपण अंदाज काढला असेल. पण ताई ? मी अजून परतंत्र आहे हें लक्षांत आहेंना ? मी आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें खरोखरच आपल्याकडे येऊन भाऊबीजेपर्यंत ताईच्या इथें राहणार होतो. परंतु आमच्या वडिलांनींहीं कालच पत्र लिहिलें आहे कीं, परिक्षेला अजून महिना आहे तर तूं सातान्यास येऊन राहा. आज ते सात वर्षे मला इतर काळीं सातान्यास व भे महिन्यांत महाबळेश्वरास बोल- वीत आहेत, तरी मी गेलों नाहीं. आणि ते आपलेकडे न येतां नेवाशास जातो असें झटलें तर काय ह्मणतील ? ह्मणून मीं कुठेंच न जातां कॉलेजां- तच राहण्याचा बेत केला आहे. आमची परीक्षा नोव्हेंबर महिन्यांत पहिल्या तारखेस सुरू आहे. तेव्हां तोंडीं वगैरे सर्व १० तारखेला आटपेल असें वाटतें. ती आटपल्याबरोबर मीं आपण तेथेंच असल्यास निघून येतो. या बोलण्यांत मात्र अंतर पडणार नाहीं. पण आपल्याला दिवाळींत इकडे यायचें असेलना ? कां दिवाळी तेथेंच करणार आहां ? आणखी दुसरें असें पहा, मीं आतां तेथें आल्यानें ज्या हेतूकरितां तेथें यावयाचें तो हेतू मुळींच साध्य व्हावयाचा नाहीं. माझा ओढा माझ्या पुस्तकांकडे असणार, आणि तेथें येण्याचा हेतु सुखदुःखाच्या व अनेकविध गोष्टी सांगून आनंदांत काळ घालविण्याचा; हें दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींचें समीकरण कसें बसावें ? अशी गोष्ट परीक्षा झाल्यानंतची नाहीं. नोव्हेंबर १०-१२ तारखेपासून डिसेंबर १० तारखेपर्यंत जरी तुझी ठेऊन घेतलें तरी मग माझ्याकडून ना नाहीं. त्यावेळीं आपण सुखाच्या गोष्टी सांगत, अनेकविध पुस्तकें वाचीत, व एखादें नवीन लिहीतही वेळ घालवूं. राव- साहेबांचें “ Timon of Athens ” चें भाषांतर कुठपर्यंत आलें आहे ? आपल्या मनोरंजनांत एका शेक्सपियरच्या नाटकाचें भाषांतर असावें असें मला फार वाटत आहे, व माझें हें “ श्रुतकीर्तिचरित ” नाटक आटपलें ह्मणजे मीं म्याकवेथचें भाषांतर घालणार आहे. ही बरी आठवण झाली ! आपल्याला संस्कृत कितपत येतें ? साधारण येत असेल तर

“ अभिज्ञान शाकुंतल ” मी तेथे येईन तेव्हां आपणांस वाचावयास लावणार आहे. शाकुंतलाचें खरें सौंदर्य तें मुळांत वाचल्याखेराज समजणार नाही. आपण तें मराठोंत कोणच्या पुस्तकावरून वाचलें आहे ? “ मौजेच्या चार घटका ” वरून काय ? त्यावरून जरी असलें तरी तें इतकें चांगलें नाही. शाकुंतल नाटक इतकें विलक्षण आहे की त्याची एकदां गोडी लागली झणजे मग तें जितक्यांदा वाचावें तितकें थोडेंच. तें नाटक गेल्या चारपांच वर्षांत मी बरोबर अकरा वेळां वाचलें; तरी परवांही अर्धे अधिक वाचलेंच. आपल्याला संस्कृत मुळां देखील येत नसलें तरी मीं तेथें राहून त्या महिन्यांत आपणांकडून नीट समजून तें एक वेळां वाचवीन, आणि मग त्याचें खरें खरें सौंदर्य आपल्याला कळून येईल.

हो, आणखी एक गोष्ट मी आपल्याला आज बरेच दिवस लिहिणार आहे. आपण या लिहिण्याच्या फायद्याविषयी व गोडीविषयी जर आपल्या भावज्याला पत्र लिहून थोडीशी कानउघाडणी कराल तर फार उत्कृष्ट होईल. मीं आपल्याकडून पुष्कळ सांगून पाहतों पण तेथें सारें आळवावरच्या पाण्याप्रमाणें होतें. जोंपर्यंत पानांवर पाणी आहे तोंपर्यंत मोत्यांचो प्रभा एकीकडे आणि त्याची प्रभा एकीकडे; परंतु तें एकवेळां हलून निघून गेलें झणजे एक लवलेशदेखील त्या जागीं मिळावयाचा नाही. मीं आपल्याकडून एक हजार वेळां व्याख्यानें झोडलीं असतील. पण त्याच्यापासून व्हावा तितका फायदा झाला नाही. आपण तरी आतां लिहून पहा. तिला फक्त लिहावयास झणजे जेमतेम ओळखतील अशीं अक्षरे काढायला येतात. वाचायला मात्र बरें येतें. मीं आपलें उदाहरण तर तिला कितीदां दिलें. एक दोनदां आपल्याला पत्र लिहावें झणूनही सांगितलें. एक वेळां एक पत्र आपल्याला लिहिलें होतेंही; परंतु मींच जेव्हां तें सारें गचाळ वाईट आहे असें झटलें, तेव्हां तें तितकेंच राहिलें. आतां पुनः लिहा झणून झटलें तर, “ नको, मला इथेंच हंसणें झालें तेवढें पुरे; आणखी त्यांनीं नको हंसायला, “ असें उत्तर मिळतें. झणून आपणच एक उपदेशपर पत्र लिहिलें झणजे उत्तर झणून तरी चार ओळी लिहिल्या जातात. आणखी

दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, “ सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति ” ज्याचा त्याचा आपल्या जातीवर विश्वास असतो. मला थोडेसें स्वातंत्र्य असतें ह्मणजे मी तिला बरिच सुधारली असती. आणि वाचन लेखनाची एकदां गोडी लागली ह्मणजे मग ज्याचा तोच स्वतः ती वाढवीत असतो. जोपर्यंत ती गोडी नाही, तोपर्यंत काय ती पंचाईत. परंतु ही गोडी लावायला जीं कांहीं साधनें लागतात तीं मला नाहीत. आठ पंधरा दिवसांनीं एकदां भेट होणार, तेवढ्या वेळांत काय होईल तितकें वाचून व लिहून घेतों, व पुनः भेट होईपर्यंत अमुक पुस्तकाची अमुक पृष्ठें वाचून झालीं पाहिजेत अशी ताकीद देऊन येतों. पण त्यापासून तादृश फायदा होत नाही.

ताई, आपण वडील आहां आपल्याजवळ मी इतक्या उघड रीतीनें बोलतों याबद्दल आपल्याला खेद होऊन आपण मला चारगट व टारगा तर नाहीना ह्मणणार? पण लहानानें आपल्या कागाळ्या वडिलां-जवळ नाही सांगायच्या, तर कोणाजवळ सांगायच्या? आतां पत्राचें हें चन्हाट फार वळलें असें वाटेल तर येथेंच पुरें करतो. उगीच तुझांला तरी वाचण्याचे किती श्रम द्यावे? बरें त्यांत कांहीं मनाला आल्हाद देणारें तरी असलें तर असो कांहीं. पण तसें काहीं असेलसें माझे मला देखील वाटत नाही. एवढ्या या अडीच नोटपेपरांच्या अफाट निर्जन व शून्यारण्यांत एकादा तरी सुपीक, व हिरवागार व डोळ्यांनां आनंद देणारा असा एक बोटभर तरी प्रदेश असेल काय? नसला तरी मानून घ्याल असें,

“ परगुण परिमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं, ।

निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः क्रियन्तः ॥

या न्यायानें पक्कें समजणारा,

आपला खरा व प्रेमळ भाऊ

हरि आपटे

ता.) बोधसुधाकर मला अजून पहावयास मिळाला नाही.

ता.) हेच पत्रां ती. रा. रावसाहेब यांस माझे अनन्यभावे शिर-
साष्टांग नमस्कार, व मुलांस आशिरवाद.

ता. ३) पत्राचें उत्तर खास येईलच. व तेंही लवकर असें मी ह्मणतो.
“ आतां तरी या पत्राचें उत्तर येईल अशी आशा आहे, ” असें मी
कर्धाही ह्मणणार नाही. तसें पाहिजे तर आपल्यासारख्या वडिलांनींच
ह्मणावें.

९

॥ श्री ॥

पुणें ता. १५ ऑक्टोबर १८८६

ती. सौ. काशीताई,

वडिलांचे सेवेशीं,

बालकें हरिनें कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना वि. ‘ सर्वः
कान्तमात्मीयं पश्यति ’ असें एक शाकुंतलांत वाक्य आहे. त्याचा थोडासा
अर्थ बदलला ह्मणजे तुमची जी स्थिति झाली आहे ती चटकन् लक्षांत
येईल. शाकुंतलांत राजानें जेव्हां विदूषकास शकुंतलेसंबंधीं बोलतांना “ मित्रा,
पहावयाला योग्य अशा गोष्टींपैकीं अत्यंत श्रेष्ठ अशी गोष्ट पाहिली नाहीस ”
असें ह्मटलें, तेव्हां विदूषक लागलीच “ अरे, तूं तर माझ्यापुढेंच आहेस ”
असें ह्मणाला. त्यावर राजानें वरचें संस्कृत वाक्य ह्मटलें आहे. त्याचा अर्थ
तेथल्यासंबंधानें ‘ आपलें असेल, तें प्रत्येकाला चांगलें वाटतें ’ असा आहे.
पण ताई, तुमची स्थिति अगदींच निराळी झाली आहे. तुझ्याला चांगलें
असेल तें आपलेसें वाटायला लागलें आहे. असें जर नसतें तर “ मराठी
भाषेची दैना ” हा निबंध व पुढील अंकांतलें पुस्तकपरीक्षण हीं दोन्हीं
माझींच असें वाटलें नसतें. वस्तुतः पाहतां या दोन्ही गोष्टीशीं माझा एक

रतिमात्रहो संबंध नाही. निबंध रा. रा. वामन विष्णु लेले व निबंधचंद्रिकेचे एडिटर या दोघांनी मिळून लिहिला आहे. पुस्तकपरीक्षण कोणी लिहिलें तें मला ठाऊकही नाही. आजपर्यंतची गोष्ट निराळी होती. परंतु यापुढें कोणचीही गोष्ट आपल्यास व रावसाहेबांस कळविल्यावांचून माझ्या हातून होईल असें मला वाटत नाही.

आपल्याला मी विचारसाधनाचें पुस्तक पाठविलें तें पावलें कीं नाही? तें पुस्तक रा. रा. विनायक कोंडदेव ओक यांनी लिहिलें असावें असा माझा तर्क आहे. जर तें त्यांनीच तयार केलें अथेल तर तें इतकें नामी झालें असेल यांत नवल नाही. एक मात्र आश्चर्याची गोष्ट आहे ती ही कीं, त्या “खाविंदचरणारविंदी मिलेंद्रायमान” होऊन इंग्रजांची फाजील स्तुति व आमची विनाकारण विंदा करणाऱ्या गृहस्थानें हें बरेंच स्पष्ट व निस्पृह पुस्तक लिहिलें; व याच्या बराबर त्यांचीं मतेही बदलत चाललीं; किंवा त्यांच्या अंगांत स्पष्टवक्त्रेणा व निस्पृहता हीं आलीं, हें पाहून मला मोठा आनंद झाला. यापुढें त्यांनीं असलीं पुस्तकें काढल्यास महाराष्ट्राचा फार फायदा होईल हें अगदीं निर्विवाद आहे !

रावसाहेबांस सांगावें कीं आपलीं पदें येथें लोकांस फार आवडतात. विशेषतः त्यांतील साधेपणा व सोपेपणा हे दोन गुण फार मोहक आहेत ! ताई, ‘मनोरंजन’ हें सदर जसें तुझांस आवडतें तसेंच मलाही आवडतें. कां आवडूं नये ? ‘रंगरात्रही’ लोकांस मोठा आवडता झाला आहे. (हें मी आपल्या पदरचें उगाच कांहीं तरी लिहितों असें समजू नका हो ! कारण उगाच एकमेकांचो स्तुतीच करण्याचें दिवस गेले असें मी समजतो, व आपणहि समजत असालच.) रावसाहेबांच्या निबंधाविषयीं मात्र लोकांची कुरकुर आहे, ती त्यांचा कठिणपणा व दुर्बोधता ही होय. बाकी ‘मनोरंजन’ या सदराखालीं जे चुटके येतात, त्यांच्याविषयीं कांहींच मत काढतां येत नाहीं. तिसऱ्या अंकांतिल प्रकरण दुसरें याचा आरंभ आपल्याला कसा काय आवडला ? नुसतें उगाच चांगलें झणून नाहीं उपयोगी बरें का ! ती तरुण व सुंदर स्त्री कोण तें तुझीं ओळखलें असेलच बहुशः; सांगा तर

पाहू बरें, कितपत आपला तर्क खरा होतो तो ! हो, बरी आठवण झाली. तुम्ही मला एकदां “गणपतराव” ह्मणूनच नांव दिलें होतें. आणखी खाली लिहिलें होतें कीं “गणपतराव” तो मीच. पण तार्क, तसें कांहीं नाहीं बरें कां ! गणपतराव अगदीं निराळा आहे त्यांत माझा कांहीं एक संबंध नाहीं. आपला उगाचि कोठें थोडाबहुत असला तरी तो कांहीं लक्षांत आणण्याजोगा नाहीं. आतां ४ था अंक येईल कीं नाहीं, त्यांत आपल्याला विशेष चांगली कळेल अशीच मजा आहे. मला तुमची बायकांची बोलणी कितपत साधली आहेत तें सांगा बरें कां ? मीं आपल्याकडून होतां होईल तो हुबेहुब करण्याचा यत्न केला आहे, पण तुमच्या पसंतीला पडतील तेव्हां खरें. कारण तुमचीं बोलणीं तुम्हांलाच खरीं खरीं कळायचीं. मागल्या पुणेवैभवाच्या अंकावर जें तुमचें मत विचारलें तें कांहीं तुम्ही नेहमीं नेहमीं उत्तमोत्तम झटलेलें पाहावें ह्मणून नाहीं विचारलें. त्यांत दुर्गाला संकटांतून सोडविली आहे तें ठीक केलें आहे, कीं तिच्या हातून पापकर्म घडविलें असतें तर ठीक झालें असतें ! तशीच त्यांत काकूबाईचीं, उमाबाईचीं व दुर्गाचीं जीं भाषणें आहेत तीं हुबेहुब बायकांच्या बोलण्याप्रमाणें आहेत, कीं त्यांत कांहीं फेर आहे ? इत्यादि गोष्टी आपण मला कळवाल अशी आशा धरून मी आपणांस लिहिलें. मला पहिल्या प्रथमतः असें वाटत होतें कीं, दुर्गाच्या हातून पाप करवून नंतर तिला पश्चात्ताप दाखविला असता, ह्मणजे ज्यास्त स्वाभाविक झालें असतें; आणि त्याचप्रमाणें करण्याचा माझा निश्चयही होता; परंतु माझ्या सर्व मित्रांनीं तिला निष्पाप अशी ठेवण्याविषयीं अत्यंत आग्रह केला. बाबानें तर येथून जातांना “दुर्गाला आपण पापकर्मांत घालाल तर आपलें व आमचें मांडण होईल !” असें स्पष्टपणें व गंभीरपणें बजावलें होतें. या कारणामुळें मी तिला तशी सोडविली.

आपल्या भावजयांस पत्र दिलें तें वाचून तिला मोठा आनंद झाला.

१ ही हरीभाऊंची प्रथम पत्नी होय. ही कै. रा. दामोदर विश्याधर गोखले यांची कन्या. ही बाळंत होऊन सातवे दिवशी वारली, व तिचा मुलगा दोन महिन्यांचा होऊन गेला. का. का.

परंतु पत्र लिहिण्यास धीर होईना. सरते शेवटीं एक पत्र बरोच वेळ जाग्रण करून लिहिलें; तें माझ्या हातून आपलेकडे पाठविणें होत नाहीं. कारण त्या पत्राचें दर्शन झाल्याबरोबर तुझांला इतकें हसूं येईल कीं, पोटे दुखून येतील. तिला अजून साधारणही लिहितां येत नाहीं हें पाहून मला फार वाईट वाटतें, परंतु नाइलाज आहे. तुझांला एक तिच्या लिहिण्याचा मासला सांगूं कां? 'ह्रस्व' हा शब्द कसा लिहायचा? 'रसव' असा! आज-पर्यंतचे सारे ग्रंथ चुकले आहेत. तें पत्र लिहून झाल्याबरोबर तिनें मोठ्या आनंदानें मला पहावयास दिलें. तें लिहिलें जात असतांना त्याचा कोण बडीजाव? "आझांला दाखवा,!" "सारं झाल्याखेरजि नाहीं दाखवायचं आमचं पत्र,!" पण सरते शेवटीं जेव्हां भ्रमाचा भोपळा फुटला, तेव्हां माझें हंसतां हंसतां पोथ दुखूं लागलें. मी ह्मटलें, "लंडनमध्ये हल्लीं प्रदर्शन चाललें आहे त्यांत पाठविलें पाहिजे". "बरें, इतकें हिणवायला नको कांहीं, मला येईल कधीं तरी चांगलें" असें उत्तर मिळालें. आपल्या पत्रापासून लिहिण्यावाचण्याचा हुरूप मात्र जबर आला आहे! एकंदरीत त्या दिवशीं बहार झाली खरी! आपला आग्रहच असला तर मी तें पत्र पाठवीत, आपलेकडे; पण पोट दुखावयास लागेल त्याच्या औषधाची तयारी करून ठेवा. वेळीं उगाच शोधाशोधी करावयास लागेल झणून आधीं सूचना करून ठेवली आहे. मीं पत्र न पाठवितां असें लिहीन झणून आपल्या वहिनीला सांगितलें आहे, व त्यामुळें थोडासा रागही करून घेतला आहे! कां? गेल्या आठवड्यांतलें आपलें पत्र कुठें आहे? मी आतां विचारूं कां आपल्याला, 'कांहीं राग येण्याजोगें तर नाहींना कांहीं मीं लिहिलें' झणून? पण मीं नाहीं असें कधीं असें विचारणार! मला एक अभ्यास व इतर कामें, पण तुझांला तर ताई इतकीं कामें नाहींत ना? आतां फिटफाट झाली बरें कां! तुमच्या पत्राचा कंटाळा येईल असें कां तुझांला वाटलें? मीं तर तुमची सगळीं पत्रें जपून ठेवलीं आहेत. तुझांला लागेल तेवढें बांब पत्र लिहीत जा, मला कधीं कंटाळा यायचा नाहीं. ताई, तुझी इंग्रजी लवकर शिका हो! त्यांत कांहीं बायकांचीं पत्रें त्यांच्या पाठीमागें पुस्तकरूपानें छापलीं आहेत

तीं तुम्हीं वाचलीं ह्मणजे तुम्हांला अतिशय आनंद वाटेल. राणीची मुलगी 'अॅलीस' ह्मणून होती ती जर्मनीच्या राजपुत्रास दिली होती. तिची आपल्या आईला, बहिणींना, नवऱ्याला वगैरे पत्रे आहेत. त्याचप्रमाणे कार्लाइलची बायको जेन हिचीं आपल्या मैत्रिणींना मित्रांना, वगैरे पत्रे आहेत; तशींच जॉर्ज इलिअटचीं आपल्या मित्रांना, मैत्रिणींना पत्रे आहेत. तीं सर्व पत्रे वाचून जो आपणांस आनंद होईल तो खरोखर वर्णन करतां येत नाहीं. या वरील विद्वान् स्त्रियांचीं मी पत्रे वाचलीं आहेत व मला तर त्यापासून फार आनंद झाला. तसाच आनंद आपल्याही पत्रापासून होईल असें जर मीं ह्मटलें तर आपल्यास अतिशयोक्ति वाटेल, पण त्यांत फारसें तसें नाहीं. त्या स्त्रिया जरी विद्वान् होत्या, तरी त्यांच्या पत्रांत विद्वत्तेचा कांहीं एक अंश नसून तीं अगदीं सार्धी आहेत. राणीच्या मुलीचीं आपल्या आईला जीं पत्रे आहेत, तीं किती सार्धी, परंतु मोहक असून लांब आहेत ! त्याचप्रमाणे जेन कार्लाइलचींही पत्रे तशींच आहेत. जॉर्ज इलिअटची तर गोष्ट आपणांस ठाऊकच आहे. तिचीं सर्व पत्रे आहेत तीं मैत्रिणींना व मित्रांनाच आहेत. तीं मीं दोन वेळां वाचलीं आहेत. त्या तोडीचीं आपला पत्रे होतील अशी मला आशा आहे व मला पक्कें वाटतेंही. (हें मी निरर्थक तोंडपुजेपणासारखें लिहीत नाहीं, असें मी आणखी एक वेळां सांगतों हें लक्षांत आणावें. कदाचित् मी तुम्हांला ह्मटल्याप्रमाणें माझीही 'सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति' याच्या खऱ्या अर्थाप्रमाणें स्थिति झाली असली तर सांगवत नाही ! पण मला जें वाटतें आहे तें असें वाटतें आहे, व त्याप्रमाणेंच मी लिहितों.)

गेल्या रविवारीं नारायणराव कानिटकर यांजकडे गेलों होतो. त्यांना " गोविंदरावांचें पत्र आलें होतें काय " असें मीं विचारलें, व त्यावर त्यांनीं होय म्हणून सांगितलें. त्यांतल्या त्यांत असें ह्मणाले कीं, " गोविंदरावांनीं आपलीं पत्रे नेहमीं (लिटररी) Literary असतात असें लिहिलें आहे " खरें काय ? हो, बरी आणखी आठवण झाली. रावसाहेबांना ह्मणावें महिन्याच्या कांठीं स्वतःही एकादी ओळ लिहिली तर बरें नाहीं काय ?

पुरे करूं कां आतां हें पत्र ताई? पुरेंच करतों आतां, द्वाणजे आपल्याला कंटाळवाणें नाहीं होणार. बरें पण, या आपल्या भावाला लांबलचक असे पत्र सोमवारीं येईल ना? पहा दोन पत्राची वाकी आहे ती चुकती करून टाका कशी! आतां पुरे करूं! पण हो, आणखी थोडा वेळ दम घरा! अरे, सगळेंच मुसळ केरांत! याच पत्रांत आपल्या रमावहिनीनें अनेक शिरसाष्टांग नमस्कार लिहिण्यास व मागील पत्राप्रमाणेंच दर खेपस पत्र पाठवावें अशी आपल्यास विनंति करण्यास ताकीद केली आहे. त्याप्रमाणें मी केलें आहे. मजकडे आतां कांहीं नाहीं. झालें.

आपला प्रेमपूर्ण भाऊ

हरि.

१०

Deccan College, Poona,
19 October 1886,

My dear Govindrao,

Have I in any way offended you or your worthy wife? I at least am not conscious of having done so either by word or by letter. I sent a book named विचारसाधन for your and my sister's perusal, but no acknowledgement from you. I posted a long letter by book-post on Friday last, but no answer. Oh, if you but had the power of reading my thoughts! For the last two days I am seeking for the reason, why should it be so? Why should they not write? Is it not nearly a month since I received any intelligence from them? Have I dropped any word or letter that offended them? Is our friendship so fragile that its bonds would

slacken by words? But first of all have any words come out from my pen which would have such an effect? No, my mind assured me that there was no word which would do so. Such are the questions that give me pain. Oh, why should you both be so cruel to your Haripant? Has he shown in any way that he is unworthy of your confidence? But enough, he cannot write anymore today, Let him receive at least a card by Thursday's post, and then he shall be all well. Till then adieu says,

Yours affectionately,

Hari Apte.

My best respects to your learned wife.

ताई ! पत्र घाडा !! रागावूं नका !!!

आपला भाऊ

हरि नारायण आपटे

११

Bombay

October 30, 1886,

My dear Govindrao,

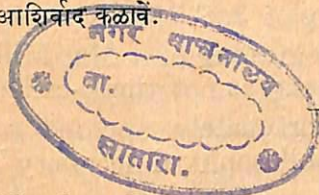
Please don't expect any letter from me till after the 8th of November. I came here yesterday at 11 A. M. Our examination is to commence from the 1st of the same month. My best compliments to Mr. Thakur and my best respects to my sister. Tell her that her letter was duly to hand; and that the letter to her बहिनी was delivered to

her. A literary sister wants a literary present on the Bhaubij. My sister shall have one of the same sort, when I shall be with you both. How did you like our fourth number of our Magazine This time I have not written आजकालच्या गोष्टी. Something else is substituted for it.

Yours affly.

Hari N. Apte.

ताई, एकादें लांबलचक पत्र लिहिलें झणजे आपली ओंवाळणी झाली नाहीं? आपली ओंवाळणी तयार करण्यास मीं सुरवात करून ठेवली आहे. आपल्या तिथें आल्यावर ती पूर्ण करून आपल्या ओंवाळणीच्या ताटांत घालून नंतर मीं पुण्यास परतेन. गेल्या सात आठ दिवसांत इतक्या कांहीं गोष्टी झाल्या आहेत कीं, मी त्या आपणांस केव्हां लिहीन असें झालें आहे. परंतु ७ व्या तारखेपर्यंत दम धरतों. आपल्यास, ठाकुरांस, व रावसाहेबांस अनेक शिरसाष्टांग नमस्कार लिहून मी हें लहानसें पत्र पुरें करतों. मुलांस आशिर्वाद कळवें.

आपला भाऊ
हरी आपटे.

१२

Poona, January 21, 1887

My dear Tatya,†

It is strange, passing strange, that you should be silent after receiving two cards from me, and at a time too when it is most needful that you should write to me. In my last card I asked you

† हें तिकडचे घरगुति नांव होतें.

का. का.

to let me know, whether I should tell my friend to settle the printing arrangements of our magazine with the proprietor of the Nirnaya Sagar Press. Three or four days ago I received a card from Gangadharpant asking me to ask you where the matter for the February number is to be sent. The Poona subscribers have not as yet received copies of the 6th number. What does all this mean? My sister who promised to send long and full letters every week, is also silent. I don't understand what the reason of the queer silence of you both is. Did you receive any letter from Mr. Gangadharpant? In the card written to me he states that the letter of Moru is an adapted one, the original being in the Spectator. If this were true, we were all really misled in supposing it to have any reference to Shambhu's affair. You have got a copy of J. S. Mill's essay on Liberty. At the very beginning of it Mr. Mill says "The subject of this essay is not the so-called liberty of the will, so unfortunately opposed to the misnamed doctrine of philosophical necessity" Will you please explain to me in your letter or me the name of the book in which I can find the explanation of the doctrine of 'philosophical necessity.' Hoping now at least to receive an early reply

I am
your sincere friend,
Hari Apte.

पुणे जानेवारी २१, १८८७

कां ताई, मलाच हंसावयास नको कांहीं. दोन कार्डे पाठविलीं ! मागच्या कार्डांत मला निदान गुरुवारी पत्र आलें पाहिजे असें लिहिलें, तरी देखील पत्र नाही. आतां काय ह्मणावें ? थोरलें पत्र नाही तर नाही, पण एक कार्ड टाकायला तरी हरकत नाही ! कां तेंही टाकायला जड जातें ! वर तात्यांना इंग्रजांत लिहिलें आहे त्यावरून सर्व ध्यानांत येईलच. आपलें पत्र नाहीं यामुळे मला मोठी काळजी लागली आहे. हें ह्मणजे केवळ मी आचारार्थ लिहितों, असें आपण समजू नये. वास्तविक ह्मणजे बुधवारी तरी तुमचें पत्र यायला पाहिजे होतें. कांहीं गोष्टीविषयीं आपल्यास राग तर नाहीना आला ? मी आपणांस असें लिहिणार नव्हतों, व असें लिहिणार नाहीं असें मागल्या एका पत्रांत लिहिलेंही होतें. पण वास्तविक पत्र पाठविण्याची मोठी जरूर असतां जेव्हां पत्र नाहीं, तेव्हां हा विचार मनांत येऊन असें मी लिहीन यांत नवल काय ? जर कांहीं रागाचें कारण असेल तर मला स्पष्टपणें विचारावयाचें, कीं मौन धरावयाचें ? नाही, पण तुमच्याकडे येण्यापूर्वी मी बरेच दिवस पत्र पाठवीत नव्हतों त्याचा सूड उगवावयाचा मनांत आणलें आहे वाटतें ? हो खरंच ताई, नाही तर फार मोठें पत्र ल्याद्यायचें असेल ह्मणून तर नाहीना उशीर लागला. ?

धमनीविषयीं मीं नानांना लिहिलें होतें, त्यांनीं मला लिहिलें कीं, “ मीं कानिटकरांस निराळें पत्र लिहिलें आहे त्यांत सर्व मजकूर लिहिला आहे. ” त्या पत्रांत तर कांहीं राग येण्याजोगें नव्हतें ना ?

आतां मंगळवारीं जर मला पत्र नाहीं आलें, तर प्रीपेड तार करूं काय ?

असो. मुलांस आशीर्वाद लिहून हें पत्र मीं पुरें करतों.

आपला भाऊ

हरि आपटे

पत्राची वाट फार फार फार पहातों आहे. आजपर्यंत डोळ्यांत तेल घालून पहात होतों; परंतु आतां पुण्यांतलें तेल संपण्याची पाळी आली.

१३

श्री.

बुधवार पुणे मार्च १६ सन १८८७

ती. सौ. काशीताई,

वडिलांचे सेवेशीं,

बालकें हरीनें कृतानेक साष्टांग नमस्कार वि. वि. आपण तर आपला निश्चय बरेच दिवस चालविला, पण आपली प्रकृती कशी आहे हें आधीं कळवा पाहूं! मग साऱ्या गोष्टी. नानासाहेब आले त्यांनीं आपली प्रकृति बरी आहे, आतां हीं व कांहीं येत नाहीं असें सांगितलें. पण तेवढ्यानें माझा सतोष होत नाहीं. आपल्या हातचें पत्र आलें पाहिजे. नानासाहेब आले त्यावेळीं त्यांजबरोबर येणार होतों, परंतु घरांतल्या मंडळांचा रुकार मिळना, व नानांना पत्र लिहून उत्तर मिळेपर्यंत अवधि नव्हता. पुढें अकोल्यास आमचे मामेबहिणीचें लग्न होतें. तिकडे जातांना आपलेकडे यावें असा उद्देश होता. परंतु लग्नाला जा अशा अर्थाचें वडिलांकडून पत्र आलें तें लग्नाच्या आधीं एकच दिवस आल्याकारणानें लग्नालाही जाण्याचा वेत मजला रहित करावा लागला. असो. ही प्रत्यक्ष भेटीविषयींची गोष्ट झाली. पत्रभेट तर होण्यास हरकत नव्हती! पण तीही माझ्या हातून झाली नाहीं याचें मुख्य कारण आळस व अनास्था हीं तर खरीच. परंतु आधीं उल्हास आणि त्यांत फाल्गुन मास असेंही थोडेसें आहे. तें कसें तें सांगतां. मी आपणांस एका काडांत मी किंचित् आजारी आहे असा अर्थ कळविला होता तो लक्षांत असेलच. नानासाहेबांस विचारतां तुझांस त्यांनीं तसें कांहीं नाहीं असें सांगितलें तेंही वावगें नाहीं. फार तर काय, तुझी स्वतः नीट पहाल तर तुझांस दिसून यावयाचा नाहीं. तुझालां मोठें गूढ पडलें असेल कीं असा आजार तरी कोणता? तो आज उजव्या डोळ्यापुढें काळे काळे डाग - पडद्याप्रमाणें दिसणें हा होय. आज. बरोबर महिना झाला, कांहीं मोहोरी येवडें डाग माझ्या उजव्या डोळ्यापुढें दिसतात. (हल्लीं बरेच कमी

आहेत.) त्यांत एक लहानशा वाटाण्याएवढा आहे. एथील तीन डॉक्टरांनीं डोळ्याची परीक्षा केली, व डोळ्याच्या आंत कांहीं एक अव्यवस्था नाहीं, ते शाबूत आहेत असें सांगितलें. औषध चालूं आहे व हल्लीं डाग कमी झालें आहेत. या डागांपासून दूरचा पदार्थ स्पष्ट न दिसणें यापेक्षां कोणचीही गोष्ट नाहीं. डोळ्याची आग होत नाहीं. किंवा त्यांतून पाणो येत नाहीं. ते पहिल्याप्रमाणेंच आहेत तसे आहेत. मीं मुंबईला जाईन ह्मणून जें लिहिलें होतें तें याचकरितां. अजूनही कदाचित जाईन. एकदां डोळ्याची पूर्ण परीक्षा करून यावें असें वाटतें. कारण ते डाग अजून समूळ नाहींसे झाले नाहींत. त्या डागांपासून माझ्या वाचनांत अथवा लेखनांत जरी कांहीं अडथळा येत नाहीं हें खरें आहे तरी त्यांस तसेंच सोडूं नये. परंतु पुरे ही कर्मकटकट.

रा. रा. नानासाहेब फडणीस व रा. रा. वावळे आदिकरून मंडळींस स्त्रियांस उच्च प्रतीचें शिक्षण देणें कां आवडत नाहीं हें कांहीं मला कळत नाहीं. स्त्रियांनीं ग्रंथ कां लिहूं नयेत? स्त्रिया ग्रंथकार झाल्यापासून कोणचें नुकसान होईल हें नानासाहेब अगर त्यांचे अनुयायी दाखवूं शकतील काय? नानासाहेबांचें भाषण ऐकण्यास मीं असतो तर मला फार बरें पडलें असतें. माझ्या हातून ह्मणजे त्यांच्यासारख्या विद्वान् मनुष्याची खात्री झाली असती, किंवा त्यांच्या विचारांत मीं कांहीं फरक पाडला असता असें नाहीं. उलट माझीं जीं कांहीं मतें आहेत त्यांतील चुका मीं सुधरून घेतल्या असल्या. परंतु तसें झालें नाहीं त्याअर्थां नाइलाज आहे. असो. जे गृहस्थ स्त्रियांना थोडेंबहुत शिक्षण द्यावें असें ह्मणतात, त्यांनींच स्त्रियांनीं ग्रंथकार होतां कामा नये, अगर झाल्या तर त्यांची आह्मांस जरूर नाहीं असें ह्मणणें ह्मणजे खरोखरच चमत्कारिक आहे. जे असें ह्मणतात कीं स्त्रियांस मुळींच शिक्षण देऊं नये, त्यांचीं मतें खोडण्यास कांहींतरी श्रम पडतात, परंतु जे शिक्षण द्यावें असें ह्मणून त्याची मर्यादा करून देऊं इच्छितात, ते सान्या पृथ्वीला कोरड्या वाळूचा तट बांधण्याचा यत्न करूं इच्छितात असें झटलें पाहिजे. शिक्षणापासून जर सदोदित चांगलेंच होणार

आहे तर तें स्त्री व पुरुष कोणाच्यांतही चांगलेंच झालें पाहिजे. जें एकास अज्ञाच्या ठिकाणीं तें दुसऱ्यास विषाच्या ठिकाणीं असतें हा न्याय ज्ञानाच्या अगर शिक्षणाच्या ठिकाणीं लागूं नाहीं. जर पुरुषांच्या ग्रंथांपासून जगाला फायदा होत आहे, तर स्त्रियांच्या ग्रंथांपासून झालाच पाहिजे. एकचाकी गाडीपेक्षां दुचाकी गाडींत भक्कमपणा ज्यास्त व पडण्याचा संभव कमी, या न्यायानें पाहिलें तर स्त्रिया ग्रंथकार झाल्यापासून तुमची सुधारणा दुप्पट जोरानें चालेल असें कोणीही मस्तक सुस्थितींत असणारा झणेल. मात्र तो “ स्त्रिया झणजे एक प्रकारच्या उपभोग्य वस्तु ” असें झणणारा नरपशु नसावा. स्त्रियांच्या ग्रंथांपासून नेहमीं तोटेच होतील असें जर नानासाहेबांचें व त्यांच्या अनुयायांचें झणणें असेल, व तसें आहे झणून जर ते निक्षून सांगतील, तर ते आपल्या शिरावर मोठी जबाबदारी घेतील असें मला वाटतें. कारण हें सिद्ध करणें मोठें दुर्घट आहे. पुष्कळ लोक असें झणतात कीं, स्त्रिया या अगदीं जात्या कोत्या बुद्धीच्या व अविचारी आहेत. परंतु हें त्यांचें झणणें अनुभवसिद्ध नसल्यामुळें खरें आहे असें म्हणतां येत नाहीं. तुम्हीं म्हणाल कीं, आज जगावर जितकीं अविचाराचीं कृत्यें घडून यतात त्यांपैकीं पुष्कळ स्त्रियांच्या हातून घडलेलीं दृष्टीस पडतात. व बाकीच्यांत त्यांचा प्रत्यक्ष किंवा संबंधिक तरी भाग असतोच. वादाकरितां हें म्हणणें गृहीत धरूं. परंतु त्याचें कारण “ त्यांचा (स्त्रियांचा) स्वभावच तसा ” असें जें म्हणतात, तें मला मान्य नाहीं. एवढ्यावरून म्हणजे वरील विधान मला मान्य आहे असें नाहीं. मी फक्त वादाखातर गृहीत धरलें आहे. जगानें जास्त शिक्षण न देतां स्त्रियांच्या अविचारीपणाचा अनुभव घेतला आहे (असें कित्येक म्हणतात) तसाच शिक्षण देऊन अनुभव घेतला पाहिजे, व मग दोन्ही अनुभवांची तुलना करून काय तें विधान करावें. जोपर्यंत तसें झालें नाहीं, तोपर्यंत असलीं विधानें ठोकणें हें नानासाहेबांच्या सारख्या जाणत्यास ठीक नाहीं. उलट असें म्हणतां येईल कीं स्त्रियांचा स्वभाव कोता किंवा अविचारी नाहीं. कारण ज्या स्त्रियांना पूर्ण (हल्लींच्या मानानें) शिक्षण मिळालें आहे,

त्यांचा जगास अनुभव आहे. अशा स्त्रियांचीं नांवे घेऊन उदाहरणें द्यावयाचीं येथें जरूर नाहीं. बुद्धिसामर्थ्यानें स्त्रियांत व पुरुषांत कांहीं एक फरक नाहीं हें तर माझे पक्कें मत आहे. जें पुरुषास साहजिक रीत्या येईल तें स्त्रियांसही येईल, व ज्याला श्रम पडतील तें दोघांसही सारखेंच जड जाईल. शरीरसामर्थ्यानें कोण वळकट हें मात्र पहावयाचें राहिलें. मिलचें मत असें आहे कीं, स्त्रिया या पुरुषापेक्षां शरीरसामर्थ्यानें कमी आहेत व असेंच पुष्कळांचे, किंवाहुना बहुतेकांचें मत आहे. परंतु माझे मत काय हें तुझ्या सांगितलें असतां, तुझ्याला अत्यंत आश्चर्य वाटे. वाटो विचारें. पण जें माझे मत आहे तें मी सांगून देतो. मिळसारख्या महान् तत्ववेत्त्याच्या उलट मत असणें हें तर मोठ्या धाडसाचें काम खरेंच, परंतु तसें आहे हें माझ्या सारख्यानें गोविंदरावांच्या जवळ स्पष्टपणें सांगणें हें कशाचें काम आहे हें मुळांच कळत नाहीं. पण मी हें कोणत्या उद्देशानें करतो आहे हें मला पक्कें ठाऊक आहे. झणून मीं तें उघड सांगतो. एका तर. माझे मत असें आहे कीं, स्त्रिया याच पुरुषापेक्षां अधिक सामर्थ्यावान् आहेत; त्या कशा हें मीं आतांच सांगित नाहीं. तुझी व गोविंदराव मिळून विचार करा, तुमचे काय झणणें तें कळूं द्या, व मग काय तें मी लिहीन. मात्र एवढेंच ध्यानांत ठेवावयाचें कीं, स्त्रिया शरीरसामर्थ्यानें पुरुषापेक्षां ज्यास्त सशक्त आहेत असें झणण्यानें त्या ओझीं उचलण्यांत अगर तुळवटे उचलण्यांत आहेत असें नाहीं. पुरे. पुढचे पुढें पाहूं. हाच विषय फार लांबला. अज्ञान कित्येक गोष्टी लिहायच्या राहिल्या आहेत.

मनोरंजनाचा आठवा अंक पाहिला. त्यांतील मासला हा आपल्या लिहिण्याचा व वर जें कांहीं लिहिलें आहे त्याचा अति उत्कृष्ट मासला आहे. खरोखर “ मासला ” वाचून जो कांहीं माझ्या मनाला आनंद झाला आहे तो मला अगदीं वर्णन करतां येत नाहीं. त्यांतील भाषा किती गोड व योग्य आहे हें मला सांगतां येत नाहीं. असेच भाग नेहमीं येत गेल्यास आपल्यास “ जेन ऑस्टेन ” ही संज्ञा तोकडी पडेल. एवढेंच काय तें मला लिहितां येत आहे. आपला तो “ मासला ” वाचून जो आनंद झाला तो ‘ परिच्छे-

दातीत: सकलवचनानामविषयः' असा आहे. मात्र तो 'पुनर्जन्मन्य-स्मिन्ननुभवपर्यायानगतवान्' असा न होवो ह्मणजे झालें. व तसा होणार नाही अशी माझी पक्की खात्री आहे. आतां मी जास्त लिहित नाही: कारण लिहितां येत नाही.

रा. रा. नाना^१ साठे हे येथें आले आहेत. त्यांना मी मनोरंजना-बद्दलची सर्व हकीकत विचारली. ती, व रा. रा. ठाकूर यांनी दिलेली हकीकत यांचा मेळ कसा बसवावा हें मला मुळांच समजत नाही. जी जी गोष्ट ठाकुरांनी आपणांस सांगितली होती, ती ती नानांच्या सांगण्यावरून खोटी ठरली. पहा आतां. ठाकुरांनी दरमहा खर्च हजार प्रतींचा ५० रु. ह्मणून सांगितलें होतें. नानानें ३६ रु. ह्मणून सांगितले, व त्याप्रमाणें आझीं घेत आलों ह्मणून सांगितलें. जाहिरातीचें उत्तम फार म्हणून ठाकुरांचे म्हणणें. नानांचे सांगण्याप्रमाणें त्यांचे उत्तम पुरें दोन रुपयेही नाही. ठाकुरांचे सांगण्याप्रमाणें वर्गणीदार २५०-३००. खरे वर्गणीदार ११५ वर नाहीत. आतां ठाकुरांच्या सांगण्यास व खऱ्यास कसा मेळ घालावा तें मला कळत नाही. तुझीच कसा घालाल तो घाला. वर्गणीदारांची संख्या नानानें मला सांगण्याच्या अगोदर ठाकुरांच्या एका पत्रावरून कळली. ती अशी. गेल्या महिन्यांत माझ्या मनांत असें आलें कीं, येत्या मार्च महिन्याच्या अखेर ह्मणजे २५ वीला पाडवा आला आहे. तेव्हां मार्च महिन्याच्या अंकासोबत पाडव्याचा जादा अंक ह्मणून एक काढावा; व त्यांत चौवीस पानें; एक संबंध गोष्ट चटकदार असून त्याचें कव्हर सचित्र (ह्मणजे रामपंचायतनासारखें) घालवें. ह्मणजे एक नवी पर होंउन मजाही झाली असती. त्याला खर्च सुमारे ७५ रु. आला असता (हा त्यावेळचा अदमास. कारण आपण छपाई ५० रु. असें समजत होतो.) तो खर्च मनोरंजनाच्या फंडांतून धावा व वर्गणी-

१ कै. रा. रा. नारायण नरसिंह साठे इंदुप्रकाश छापखान्यांत कांहीं कामावर होते त आमच्या मंडळीच्या खेद्यापैकीं एक होते. तेही मनोरंजनाची व्यवस्था पहात असत.

का. का.

दारांना वाढून जे अंक राहतील ते विकून त्याचे पैसे पुनः मनोरंजन फंडांत टाकावे. त्या अंकाची किंमत अर्थातच वर्गणीदारांना अंक जाऊन जे अंक उरतील त्यांजवर खर्च लादून जितकी येईल त्याच्या दुप्पट किंवा २॥ पट ठेवायची, असा विचार माझे मनांत आल्यावर मी दोघांचौघांस तो कळविला. व त्यांस तो पसंत पडल्यावर मनोरंजनाचा फंड किती आहे व हा विचार पसंत पडतो की नाहीं हें पाहण्याकरितां मी ठाकुरांस पत्र लिहिलें होतें. त्यावर त्यांचें पत्र आलें; त्यांत त्यांनीं आम्हांस असें लिहिलें कीं, मनोरंजनाचे वर्गणीदार १०० आहेत व त्यांच्या फंडाची शक्ति इतकी नाहीं तर मी तात्यांस हा विचार कळविण्यांत अर्थ नाही. इतकें झाल्यावर मग मी तो विचार मनांतून गाळून टाकला, व आपणां उभयतांस कळविला नाही. रा. रा. ठाकुरांनीं आम्हांला इतक्या अंधारांत ठेवले हें चांगल्या हेतूनेच ठेवले असेल याविषयी कोणालाच शंका येणार नाही. परंतु हा त्यांचा चांगला हेतू मासिकास वाईट तऱ्हेनें भोंबला. मासिक पुस्तकास वर्गणीदार फार कमी आहेत हें आम्हांस कळलें असतां काय जी आम्ही खटपट केली असती, ती त्यांच्या या अशा वागण्यानें केली नाही. जर तें मासिक २५०—३०० वर्गणीदार वाळगून आहे तर लोकांकडे जा कशाला असें म्हणून स्वस्थ बसलों. या सर्व गोष्टींचा दोष ठाकुरांचें मार्थी येतो असें निदान माझे म्हणणें आहे. तुमचें काय असेल तें असो. आज मनोरंजनाची स्थिती अशी आली खरी, कीं तें इतर लोकांपैकीं साऱ्या १००—१२५ लोकांना रंजवून, आम्हांस तर मुळीच रंजवत नाही. त्याला सुधारण्याविषयीं मला कांहीं विचार सुचले आहेत ते मी आपलें पत्र आल्यावर कळवीन. आतांच कळविले असते परंतु पत्र फार वाढलें; त्यानें तुम्हांला (निदान आजारी आहां तेंव्हां) खात्रीनेच कंटाळा आला असेल. परंतु दोन महिने पत्र न पाठविल्याचा दोष पत्करिला तेंव्हां कंटाळा आणल्याचाही दोष पत्करावयाचा असा निश्चय करून पत्र लिहिण्यास बसलों.

गेल्या महिन्यांतहि मी बरेंच वाचलें असें ह्मणण्यास हरकत नाही. सरासरीनें १०—१२ तास वाचन पडलें हें पाहून तुम्हांला लिहिण्यास

मला फार आनंद होतो. ५. तास पी. ई. परीक्षेचे अभ्यासांत जातात. २॥—३ फ्रेंच वाचनांत जातात. २॥—३ तास एक दुसरी भाषा शिकण्यास आरंभ केला आहे ती शिकण्यांत जातात. १—१॥ तास इतर कांहीं वाचनांत जातो. ती नवीन भाषा कोणची हें मीं तुम्हांला एव्हांच कळवीत नाही. बरीच यायला लागली ह्मणजे मग सांगेन. तुमच्या इंग्रजचिं कसें काय ? तुम्हीं लवकर लवकर अभ्यास करीत नाहीं हें ठीक नाही. लवकर अभ्यास करा. पहा, न शिकण्यानें तुम्हीं आपलें नुकसान करून घेत आहां. मीं गेल्या महिन्यांत **Man and Wife** [नवरा वायको] या नांवाचें अतिउत्कृष्ट नॉव्हेल वाचलें, तें तुम्हीं अवश्य वाचायला पाहिजे होतें. त्यांत इंग्लंड, स्कॉटलंड, व आयर्लंड या तीन देशांमिळून जे लघु-संबंधीं कायदे आहेत त्यांपासून होणारे दुष्परिणाम उत्तम रीतीनें दाखविले आहेत.

तुमची भावजय कांहीं एक शिकत नाही. ती सुशिक्षित न झाल्यास मजवर दोष येऊं नये अशाविषयीं मीं यत्न करीत आहे. तुम्हीं एकदां चांगली कानउघाडणी कराल तर पहा. अनेक भाषा नकोत, पण स्वतःची भाषा देखील येऊं नये, व येत नसल्यास शिकण्याचीहि इच्छा असूं नये हें ठीक नव्हे. परंतु हें १९ वें शतक; यांत मतस्वातंत्र्य व इच्छास्वातंत्र्य फार; त्यास इलाज नाही. “ आलीया भोगासी असावें सादर. ”

आणखी कितीतरी विचार माझे डोक्यांत चालले आहेत! ते सर्व लिहावेत असें एक मन सांगतें; व दुसरें लागलीच “ अरे, तुम्ही ताई एवढें पत्र वाचतां वाचतांच खात्रीनें कंटाळेल तर लिहूं नको ” असें सांगो. पहावें आतां कोण जिंकतें तें. दुसऱ्या मनानेंच जिंकली. तर आतां नाहींच आणखी कांहीं लिहीत. तुम्हीं आहां आजारी, त्यांत तुम्हांला अतोनात कंटाळा आला, ह्मणजे उगीच बंबेल माझ्या पत्राची शिसारी. आणि मग

अति तृष्णा न कर्तव्या चक्रं भ्रमति मस्तके

या श्लोकार्थाची करावी लागेल आठवण.

आपल्या प्रकृतीचें मान कसें आहे तें कळवा असें लिहिल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाही. लवकर लिहा वरें, करूं तर आतां पुरें ? झालें, तार्ई, झालें !

आपला सख्खा भाऊ
हरी आपटे.

१४

Poona,

Saturday, March 19, 87.

My dear Krishna,

With this letter will be delivered to you a copy of Jane Austen's "Pride and Prejudice" a novel, the masterpiece of a girl not even 21 years old; a book of which any nation will be proud. I bought it for you. My copy, which you know was of the same library, but very beautifully bound has been left at Baroda by Mr. Pandit who had taken it away. Yes, I shall try to send a copy of it together with one more copy of the novel borrowed from some of my friends in two or three days. How can you have such books by return of post ? Books that are to be borrowed from others!

१ रा. रा. हरीभाऊचें एक कॉलेजांतील मित्र व नेवासे येथील रहिवासी कृष्णराव विनायक वाबळे.

का. का.

I had been to Mrs. Deshpande⁹ twice or thrice and sent my aunt also. But unfortunately I failed to see her. Today I hear that she has gone to some of her relatives for marriage and that she will be back after a week or so. I shall see her when she returns and ask her husband's address and let you know all the particulars. I ought to have written this to you sooner, but I deferred with the hope of seeing her soon. I hope you will not blame me for this. Do you often go to my sister's house? Do you converse with her? Oh! the happiness of conversing with her or rather hearing her charming talk! Her talk is so very charming; her observations so very acute, but hush, I won't talk much in this manner. Who knows? Is not India an extremely unfortunate country? When I heard that she was ill, do you know what thoughts rambled in my head? Can you imagine rather what my precious head talked with itself? I was morose for nearly 3 or 4 days. But mind, my dear friend, you are not to say all this to the happy couple. Yes, this is the only name by which I name the patient and industrious husband and the intelligent and persevering wife. But, why should I talk in this strain all the while, when you give no freedom to your tongue to speak what

your experience is. You suggest in your card that I should expect a long letter tomorrow, and so I do. With what then shall I conclude this letter of mine if not with a request to pay my respects to my dear Tai, Mr. Govindrao and your parents. My best compliments to your brother the postmaster, the Doctor, Mr. Gund and Bapusaheb Joshi.

Your dear friend,
Hari N. Apte.

पुणे जुलै ३१ सन १८८७.

तात्यासाहेब, आपलीं पत्रें पावलीं. मी आपल्याकडून आतांशा नियमितपणें राहण्याविषयीं अतिशय काळजी घेत असतां. परंतु पुढील साद्यंत पत्र वाचलें झणजे आपणांस या वेळेस दिरंगाई होण्याची कारणें काय हें तेव्हांच कळेल. तीं कारणें अशीं आहेत कीं एकदा टोपीवालाही आपला नियमितपणा त्यावेळीं सोडून देईल.

गेल्या महिन्यांत आमची एक तीन वर्षांची धाकटी बहीण वारली हें आपणांस कळलेंच आहे. ती वारली तें दिवशीं दोन प्रहरपर्यंत चांगली खेळत होती, आणि रात्री ११ वाजतां आटोपलीं. तीं कॉल-यानें वारलीं नाहीं ही त्यांत विशेष आश्चर्याची गोष्ट! पुढें ८-१० दिवस गेलें नाहींत तोंच आमची आई माहेरी गेलीं असतां गेल्याच्या मागल्या मंगळवारी रात्री १२ वाजल्यावर तेंथें दरोडा पडला. आमचा २-३ शें रु. चा विषय गेला. व आमच्या मामांच्या डोक्यावर कुन्हाड बसून धाव झाला आहे. मावस मामांचे सर्व दांत पडले आहेत. या दरोड्याची कच्ची हकीगत आमचें मामांनीं आपली सही घालून गेल्या रविवारच्या पुणें वैभवांत छापली आहे ती आपण वाचली असेल. कर्मधर्मसंयोगानें माझी बहीण तेथें नव्हती झणून

बरें झालें; नाही तर दागिन्यांच्या पायीं ठार मेली असती. आईस कांहींही दुखापत झाली नाही. फक्त चोरख्यांनीं हातांतील पाटल्या व (सोन्याच्या) बांगड्या ओरबाडल्या त्यामुळें नखें लागलीं होती. बाकी कांहीं नाही. आजोस मात्र फार दुखापत झाली आहे. यविषयी मीं आतां कांहींच जास्त लिहित नाहीं. चोरीचा पत्ता अजून कांहीं एक नाही.

मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिकेचें अंक काल टपालांत टाकले ते आज पावतीलच. काल मागल्या व नवीन वर्गणीदारांकडे मिळून सुमारे ३०० अंक गेले. येवढ्या गोष्टींत पिच्छेस बसून त्यांतल्या त्यांत नियमितपणा साधला. टपालाशीं कॉन्ट्रॅक्ट करून आपणांस आतां फायदा नाही. जेव्हां २४ पृष्ठांचा अंक होता तेव्हां गोष्ट निराळी होती. कशी ती खलासेवार पुढच्या पत्रां कळवीन. अंक आपल्या मनाप्रमाणें निघाला आहे किंवा नाही? या अंकांत नवीन निबंधाला सुरवात कां केली याचें कारणहि पुढल्या पत्रांच कळवीन. तें पत्र आपणांस गुरुवारी खास मिळेल. पुढील अंकांत पुढें लिहिल्याप्रमाणें विषय घालावे असें माझे मत आहे.

नवा निबंध पृष्ठें १२	}	आपलें मत कळवावें. परवशतेचें
खियांची परवशता ८		मॅटर पार संपलें आहे. तें व रंग-
रंगराव ८		रावाचें मॅटर ताबडतोव पाठवून
मस्तानी ८		यावें.

मजला पुष्कळ सविस्तर लिहायचें आहे, तें पत्र वर लिहिलेल्या दिवशीं येईल.

ताईसाहेब, आपणांस पत्र आलें नाही याबद्दल माफी असावी. कारण वरील पत्रावरून समजेल. शिवाय हल्लीं आपण लेखनांत गुंतलां आहां; तेव्हां आपणांस विशेष तास देऊं नये असें वाटतें. गोपाळराव जोशी येथें आहेत; पण ते येथें असून नसून सारखेच आहेत. कारण ते मला भेटत नाहींत. आपली वहिर्नी माहेरी आहे.

रा. वाबळे यांस हें पत्र दाखवावें व त्यांत “ आपले लांब पत्र येऊं या ” असें सांगावें !

१६

पुणे आगस्ट २८-१८८७

ती. सौ. काशीताई कानिटकर यांस,

वडिलांचे सेवेशीं,

वालकें कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार वि० वि.

तार्इसाहेब, जरीनें काम चालूं या. अगदीं कसूर करूं नका. पुस्तक तुझीं लिहिल्याप्रमाणें सध्यां तसेंच लहान करा. तें चांगलें खपतेसें झालें ह्मणजे मग तिचीं पत्रे. तोंपर्यंत तें कांहीं उपयोगीं नाहीं. आणि रमाबाई रानडे वगैरे मंडळी असुक कां करित नाहींत, तसुक कां करितात असे प्रश्न काढीत बसूं नका. मला वाटते गॉइटेनेंच एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, 'एकाद्या अगदीं क्षुद्रक गोष्टीवर विनाकारण विचार करीत बसण्यापेक्षां ती गोष्ट करणें बरें.' हें त्या महाकवींचे ह्मणणें किती उपयोगीं आहे? पण तें सतत ध्यानीं राहून त्या विषयीं विचार होईल तेव्हां खरा ! रमाबाईसारख्या स्त्रिया कांहीं कां करीनात, आपल्यास काय त्यांचें? कृष्णराव वावळ्यास तुझीं गुंतवला आहां ना? तो नियमितपणें काम करून घेईल. * गोपाळराव जोशी इथें असून नसून सारखें झालें आहे. कारण ते मुळींच भेटत नाहींत. ते जर भेटले तर त्यांना मी ही आनंदाची गोष्ट हटकून सांगेन, आणि नेवाशास जाण्याविषयीं आग्रह करिन. पण ते सध्यां मोठ्या ठिकाणीं आहेत. आणि मला असलीं मोठीं ठिकाणें ह्मटलीं ह्मणजे मोठा तिटकारा. कां नसावा? मनांत जर आणलें तर मिल, स्पेन्सर सारखे तत्ववेत्ते; जॉर्ज इलिअट, झोलासारखे कांदवरीकार; प्रोट व थ्यूसिडिडिस सारखे इतिहासकार; ग्रेन्सपिअर, विहक्टर ह्यूगो सारखे कवि; डार्विन, टिडॉल सारखे शास्त्रज्ञ; इतक्या सगळ्यांना आपण एकदम आपल्या लहानशा-मग ती अतिशय आंगळ किंवा कशीही असो-खोलांत वेलावून आणून त्यांच्याशीं हवा तितका वेळ बोलतो; त्यांना नवता मान यावा लागत नाहीं. त्यांच्याशीं अदवीनें वागावयास नको. पालथे पाडा, ते

* गोपाळराव जोशी डा० आनंदीबाई जोशी यांचें पति होत. हे त्यावेळीं पुण्यास कै. रा. व. विष्णु मोरेश्वर भिडे, कै. न्या. मू. रानडे या मंडळींत असत.

का. का.

कधीं रागावत नाहींत. त्यांच्या जवळ जे कांहीं आहे तें खुशाल घेऊं देतात. आतां तुझीं जा, आमची कामाची वेळ झालीं असें ह्मणत नाहींत. तेव्हां अशांचा समागम हवा तेव्हां, हवा तसा घडवून आणण्याचें आपल्या हातांत असल्यावर, दुःखाचा यःकश्चित् पण समाजानें मोठ्या मानलेल्या गृहस्थाकडे जाऊन, कांहीं वेळ खालीं मान घालून, कांहीं वेळ उभे राहून, ते मूर्खप्रमाणें बोलले असतां मनांत वाईट वाटूनही बळेंच ओठ वांकडे करून हांसण्याच्या मिषानें दांत दिसले न दिसलेसे करून; आश्चर्यात्पादक गोष्ट नसतांही आश्चर्य दिसलेसें, दुःखात्पादक नसतांही दुःख झालेसे दाखवून होस हो करण्याचा तिटकारा कां येऊं नये ? जे खरे मोठे, ते ज्या विकाराच्या गोष्टी सांगतात ते विकार आपल्या मनांत उत्पन्न होतातच. मिष करावें लागतें तें खोठ्या मोठ्यां जवळ. पॉल व्हर्जिनिया यांचें चरित वाचतांना आपल्याला रडण्याचें मिष करावें लागत नाहीं. मॉलिअरचीं नाटकें वाचतांना हंसण्याचें मिष करावें लागत नाहीं. शेक्सपियरचीं नाटकें वाचतांना 'वाहवः' असें तोंडांतून आपोआप बाहेर पडतें. डार्विननें 'मनुष्याची उत्पत्ति' ह्मणून पुस्तक लिहिलें आहे तें चांगलें ह्मणा असें ह्मणावयास कोणी सोडगें घेउन येतो काय ? नाहीं तर घरोघरचे मोठे ! हे कोण ! हे राववहादुर ! यांच्या बोलण्यावर कांहीं बोलूं नका ! होस हो या ! किती झालें तरी मोठे ते ! हे कोण ? हे C. I. E ! हे आले ह्मणजे उभे रहा व यांस मानपत्र द्या ! मानपत्रें द्या कीं फानपत्रें द्या, तो दिवस गेला, कीं यांच्या मोठेपणाची इतिश्री झालचि. ज्यांना खरोखर मोठेपणा नको त्यांनीं हाच मिळवून सुखी व्हावें. जर मीं काय ह्मणतो हें खरें असेल तर मग रमाबाई रानड्यांनीं सौ० डॉ० आनंदीबाईस मानपत्र दिले नाहीं ह्मणून वाईट कां वाटावें ? त्यांच्या त्या श्रणिक मानपत्रानें आनंदीबाईचा विचारीचा मोठेपणा काय वाढला असता ? त्यांचा मोठेपणा खरा होता व आहेही. लोकांनीं न मानला ह्मणून काय झालें ? शेक्सपियर, गॉडटे, श्लेजेल, मॉलिअर, कालिदास, भवभूति, यांचा मोठेपणा काय नुसता तुमच्या आमच्या मानपत्रांत आहे ? गुलाब तो गुलाब ! त्यास तें नांव द्या अगर नका देऊं; तो तुझाला काय विचारावयास

“मनोरंजना” ची व्यवस्था. २१५१३३

येतो आहे ? पण पुरे आतां हे. मीं किनई आतांशा फारसा वाढायला लागलों आहे. हें चांगलें नव्हे.

* मनोरंजनाचा १३ वा अंक पोचून आज तुमचें पत्र येईल असा मला वाटलें होतें. पण तसें झालें नाहीं. कां बरें ? अक्र कसा काय आहे ? त्यांत तुमच्या सांगण्याप्रमाणें “बाजीरावा” स सुरवात केली आहे. आनंदी-वाईचें छोटेसें चरित्र आलें आहे. मुंबईहून मॅटर २० तारखेस आलें. मी १५ तारखेपर्यंत वाट पाहिली आणि मग थोडें थोडे छापण्यास सुरवात केली. पहिले दिवशीं चरित्र व संयोग मिळून १ फॉर्म दिला. १६ वी तारीख उलटली. परवशतेचें मॅटर मुंबईस; प्रहसन मुंबईस; बाजीराव मुंबईस. आतां घालावें तरी काय असा प्रश्न उपस्थित झाला. १७ वी तारीख जाऊं दिली. १८ वीला बाजीराव दिला. १९ वीला निबंध दिला. निबंध देण्याचें माझ्या मनांत मुळाच नव्हतें. परंतु मुंबईहून मॅटर केव्हां येतें याचा नेम नाहीं. तेव्हां करावें कसें ? २० वी तशीच जाऊं दिली. २१ ला मुंबईचा मजकूर आला. मग गणपतराव, परवशता दिली. मुंबईहून आलेला परवशतेचा मजकूर व तात्यांनीं येथून दिलेला मजकूर मिळून छापील ४ पानें झालेलीं जेव्हां पाहिलीं, तेव्हां आपण निबंध दिला हा शहाणपणा केला असें मला वाटलें. कारण आपल्याकडे पत्र लिहून परवशतेचा मजकूर आणखी आणण्याइतका वेळ सांपडला नसता. अशी एकंदर अंकाची व्यवस्था झाली आहे. एकंदर ३०० वर अंक पोस्ट केले आहेत. पहावें किती परत येतात ते ! बरें तुझीं भावीं वर्गणीदारांची यादी केली आहे तिचे पत्ते कसे समजावे ? ते कळण्याची आम्ही खटपट करीत आहों. नाहींतर तुमचेकडे पाठवून देऊं. व्यवस्थेच्या संबंधानें होतां होई तो नियमितपणा राखतो व वेळच्यावेळीं काम करतो असें नव्या व्यवस्थापकांचें निश्चून ह्मणणें आहे. याबद्दल आपण अगदीं काळजी करूं नये असें ते ह्मणतात. आणखी काय ह्मणतील ? आपण थोडेसें तात्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें “घाडस ” तर केलें

* मनोरंजनाची व्यवस्था पुण्यास हरिभाऊंच्या देखरेखीखाली आली त्यासंबंधी लेख.

नगर वाचनालय, सातारा.

आहें खरें; पाहूं आतां काय होतें तें. वरें, आतां पुढल्या अंकाचें मॅटर पर-
वशतेचें आणि रंगरावाचें लवकर पाठवून द्या. परवांपासून छापण्यास सुर-
वात झाली पाहिजे व होणार.

आपली वहिनी थोडीशी आजारी असते; यामुळें आज जवळजवळ
तीन वार झाले माहेरीच आहे. केव्हां येईल तें कळत नाही. काळजी करण्या-
जोगी आजारी नाही हो ! नाही तर उगाच काळजी करीत बसाल. चि.
माधवराव खुशाल आहे. त्यास १२ अंक दिले. मीं जेव्हां जेव्हां तिथें जातो
तेव्हां तेव्हां आपल्यास त्याचा समाचार कळवीन. काळजी करूं नये. हो,
वरी आठवण झाली. मला एकदां तुझी असें सांगा कां ' कानिटकर आणि
मंडळीतः' समावेश कोणाकोणाचा आणि कशाकशाचा तरी होतो? परवां इथें
अशा एक गोष्ट झाली कां परांजपे मंडळीनीं श्री. नारायणरावांच्या मृत्यूचा
' फार्स ' केला, तेव्हां सुभेरसिंगाचा भाग अतिशय उत्तम झाला (असें
ह्मणतात, मीं स्वतः गेलों नव्हतों) हा भाग चांगला झाला असें पाहून
खूप झालेल्या " कानिटकर आणि मंडळीनें " तो भाग करणारास एक ३५
रु. चें घड्याळ सर्व मंडळीदेखत वक्षीस दिलें. येथपर्यंत झालें तें ठीक

माझा वडाल मुलगा त्यावेळीं पुण्यास घरीं होता व हेस्कूलांत जात होता.

*मनोरंजन काढलें तेव्हां कानिटकर आणि मंडळी असें आझी नांव धारण
केले. आझीं दोघे व कै. रा. ना. वा. का व हरिभाऊ, कै. दामुअण्णा कुळ-
कर्णी, रा. गंगाधर अनंत ठाकूर अशी मंडळी होती. आमचा बेत एक
स्वताचा छापखाना काढून प्रकाशकाचें काम करावें असें होतें. व प्रथम
मनोरंजन काढून तें कसें काय चालतें हें बघण्याचें ठरवलें.

त्याप्रमाणें कामास सुरुवात झाली. मनोरंजनाचा खर्च प्रथम आझी व
कै. नानासाहेब कानिटकर (ना. वा. का.) यांनीं करण्याचा ठरला. पण
त्यांच्याकडून बोलाशिवाय कशाचीच प्राप्ति झाली नाही !! तो खर्च तीन
चार वर्षे आझींच करावा लागला ! रा. ठाकूरांची पत नसतांही
त्यांनींही कांहीं मोठी रक्कम खर्चली. पण आझींच ती गोष्ट मासिक बंद
पडेपर्यंत कळविली नाही. मागून सहज बोलण्यांत समजली. रक्कम आझींच
घातली पण उत्पन्न कांहीं झाले नाही ! !

का. का.

झाले. कोणास नांव ठेवण्याच जागा नाही. पण हे घड्याळ खरोखर दिले नसून धंदेवाल्या मंडळीप्रमाणे हलकटपणा केला असल्यास 'कानिटकर आणि मंडळी' या नांवास लांछन आहे की भूषण आहे? मी ही गोष्ट ऐकल्यापासून माझ्या अंगाचा अगदी संताप झाला आहे. जर 'कानिटकर आणि मंडळी' अशा हलकटपणांत शिरत असेल, तर ती मंडळी स्थापणारांस व तींत शिरणारांस दोघांसही लांछन आहे. जर या नांवाचा असा हवा त्या ठिकाणी हवा त्यांचे उपयोग करावयाचा असेल तर ती मंडळी नसलेली चालेल. अशा हलकटपणांत पडणे लजेचें नाही काय? पण आतां लिहून काय उपयोगी? जें झालें तें झालें!

तुम्हां आतां सत्कृत्यांत गुंतलां आहां तें पुरें होऊन माझ्या दृष्टीस केव्हां पडेल असें झालें आहे. तोंपर्यंत मी मला पत्रें लिहा असा आग्रह करित नाहीं. आल्यास फारच उत्तम; पण माझा आग्रह नाही. तुम्हां रिकाम्या किंवा कांहीं क्षुल्लक गृहकृत्यांत गुंतलां असतात, तर गोष्ट निराळी. आणखी मीही मोठें पत्र लिहून तुमचा अमोल वेळ घेत नाहीं; झालें एवढें पुरें.

आपला भाऊ

हरी

सा. व. से. कृ. सा. न. वि. वि.

तात्यासाहेब, वर लिहिलें आहे त्यावरून सर्व समजेल. मजकूर लवकर व ८ पानांस पुरेल इतका तरी पाठवा; आणि ताईसाहेबांचें काम जितकें निर्विघ्न होईल तितकें पहा. तुम्हां त्यांना जेज् इलियट द्वाणतांच. तेव्हां लुईसप्रमाणे त्यांच्याविषयी अत्यंत काळजी बाळगा द्वाणजे झालें! ती काळजी तो कितती व कशी बाळगीत असे हे माझ्यापक्षां तुम्हांला ज्यास्त ठाऊक आहे. फक्त त्याप्रमाणे करण्याचा यत्न असावा. इतर नवल विशेष काय सांगूं?

आपला

हरी

१७

पुणे, डेक्कन कॉलेज

शनिवार, ऑक्टोबर ता. ९, १८८७

ताई, सर्वस्वी चुकलों यांत काय तें समजून घ्या झणजे झालें. आणखी जितका झणून राग आला असेल, जितक्या झणून उत्सुकता मंग झाल्या असतील, तितक्या सर्व गोष्टींबद्दल माफी करा झणजे झालें. आणखी कांहीं झणणें नाहीं. मला हल्लीं वेळ होत नाहीं झणणे तर तें सर्वांशी खरें नाहीं; पण दोन तीन कारणांचें संमेलन झालें कीं अशीच कांहीं विलक्षण गोष्ट घडून येते, त्याला नाइलाज आहे. तुझीं आणखी रावसाहेबांनीं एका पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, मला कांहीं गोष्टींबद्दल राग आला असावा. पण असें आतां कधींही लिहित जाऊं नका. कारण असा समज करून घेण्याचें (मग लिहिण्याची गोष्टच निराळीं) दिवस यापूर्वीच कधीं गेलें असें निदान माझे तरी मत आहे. नाहीं ना पुनः असें लिहिणार! पत्र पाठविलें नाहीं, झणें त्यांच्या मनांत आपल्या विषयीं कांहीं तरी वावगेच आलें असेल! हें काय हे! तुमच्या दोघां विषयीं वावगें, आणि माझ्या मनांत! मला या तीन गोष्टींची एकवाक्यता माझ्या स्वप्नांतहि व्हावयाची नाहीं. तर असें कधींच लिहूं नका. मला त्यापासून फार वाईट वाटेल. हें पहा ताई, मीं पत्र न लिहूं घ्या, निरोप न पाठवूं घ्या. परंतु आपणाला मीं विसरलों, अगर आपल्याविषयीं फार राग आला असें विलकूल समजूं नका. मिस्र तोर दत्तानें “ फ्रेंच शेतांत तोडलेलें एक कणीस ” झणून एक पुस्तक लिहिलें आहे तें आपल्या आईला अर्पण केलें आहे. तें अर्पण करतांना तिनें एका फ्रेंच कवीचा एक उतारा घेतला आहे. तो उतारा कोणच्या अर्थाचा आहे हें मीं आपल्याला सांगणें; आणखी माझे मन आपल्याविषयीं कसें आहे हें सांगणें या दोन्ही गोष्टीं एकच आहेत. तेव्हां त्याचा भावार्थ इथें सांगतों झणजे झालें.

“ सरोवराचें पाणी सदाच शांत आणि स्वच्छ असतें असें नाहीं. केव्हां एकादा वाटसरू सहज जातां जातां, अगर एकादें टारगें पोर एकादा

मोठा धोंडा घेऊन त्यांत झोंकून देतें. हा धोंडा आंत पडला ह्मणजे पाण्याची शांतता मोडून जाते. तळचा गाळ वर येऊन त्यानें स्वच्छता विघडते. अशी कांहीं त्या सरोवराची वाईट स्थिती होते; आणि पूर्वी जी आकाशाची सुंदर नीलकान्ति त्या सरोवरांत प्रतिबिंबित होत होती ती दिसेनाशी होते. पण ही स्थिति फार वेळ टिकते काय ? छे छे ! क्षणैक टिकत असेल. क्षण गेला कीं लागलाच तें पाणी प्रशांत गंभीर होऊन त्यांत पुनः पहिल्याप्रमाणे नभोमंडळाची शोभा प्रतिबिंबित होते. याचप्रमाणें मीं हल्लीं ज्या स्थितींत आहे, त्या स्थितींतील न आवडणाऱ्या गोष्टी, जगांतोळ अतितापद दुःखें, काळज्या, आशाभंग वगैरे गोष्टींनीं आपल्या प्रभावानें क्षणैक माझ्या उदात्त विचारांची, प्रशांत मनाची स्वच्छता विघडविली ह्मणजे तेवढ्यापुरती तुझी मूर्ती दृष्टीआड होते. परंतु तेवढा तो क्षण गेला कीं मनाचें स्वास्थ्य आणि त्या बरोबर तुझी उदार रमणीय मूर्ति पुनरपि आपल्या स्थानीं येते. ”

हा उतारा मिस्र तोरु दत्त इनें आपल्या मातेस उद्देशून लिहिला. आणि तो मला अर्थात् मातेसमान अशा वडील बहिणीस उद्देशून मी लिहित आहे. अंतर काडीचेंही नाही. आणि अगदीं अंतःकरणापासून असें लिहिल्यावर इतके दिवस पत्र लिहिलें नाही वगैरे यःकश्चित् गोष्टीबद्दल माझी ताई माझ्यावर रागावणार नाही व पत्र पावतांच सुखमत लिहील असें समजण्यास मला आधार नाही काय ?

बरें, पण ताई, चरित्र कोठपर्यंत आलें आहे? उद्यांच्या केसरींत जाहिरात येणार हो ! तुमचें झालें ह्मणजे वचनाप्रमाणें मला वघायला द्यालच. झालेले भाग तुमचें मतानें कसे झाले आहेत? काम नीट जपून करा बरें ! पण ताई, कांहीं ह्मणा, “ सौ. आनंदीबाईचें स्मारक ” हें नांव कांहीं मला आवडलें नाही. हें कसलें असलें नांव बुआ ! तुझीच कां नांव काढलें हें शोधून ? मनांतून बदलायचें होतें; पण ह्मटलें नको, तुमच्या व रावसाहेबांच्या संमतीवांचून तसें करूं नये. विविधज्ञानविस्तारांतील त्रोटक चरित्र वाचलें कां ? कोण गचाळ लिहिणारा होता कोणास ठाऊक ? मला वाटलें त्यांत लिहिणाऱ्याच्या मनांत “ श्रीसमर्थ आणि त्यांचा सांप्रदाय ” या विषयावर लिहायचें होतें;

तें त्याने आनंदीबाईच्या चरित्रांतच घुसडून दिलें. नाही. पण असें नाही. ती गोष्ट अशी झाली. ज्यावेळीं आनंदीबाईचें चरित्र लिहावें असें त्याच्या मनांत आलें तेव्हां तो दासबोध वाचून आसावा. तो इतका की, त्याच्या डोक्यांतील प्रत्येक कानाकोपरा, चीर फट ही दासबोध व समर्थ यांनीं ओतप्रोत भरून गेली होती, आणि आनंदीबाईचें चरित्र लिहावयास बसला तेव्हां तें त्याला सांपडेचना. तें विचारें एवढेंसेसें, दासबोधानें आणि समर्थानें टाकलें दडपून. तें काढायला गेला कीं आलाच दासबोध. अशी कांहीं त्याची त्रेधा झाली. मग काय करील विचारा ! काढलान् दासबोधाला अन् ओतलान् कागदावर. तेव्हां त्याला एकदां तें कोपऱ्यांत दडपलेलें चरित्र सांपडलें. नको हो नको, अशी स्थिती माझ्यावर कधींहीं येऊं नये. काय असंबद्ध लेख तो ! मला वाटतें ही असंबद्धता विविधज्ञानविस्तारांत बरीच आहे. तुझाला दुसरें एक पांच अंकांतील उदाहरण देऊं कां ? वाग्विहार नांवाच्या पुस्तकावर टीका आहे ती पहा. त्यांत पुस्तककारास औचित्यविचार नाहीं झणून दोष दाखविला आहे. तेथें निर्णयसागरांतील “ काव्यमालें ” तलि दोन ग्रंथ आपल्यास कां आवडलें तें टीकाकारानें सांगितलें आहे. मला तर वाटलें कीं, हा आतांपर्यंत वाचलेल्या पुस्तकांचा कॅटलॉग व तीं वाचल्याचीं कारणें देतो कीं काय कोणाला ठाऊक ? त्या दोन पुस्तकांविषयीं लिहितांना टीकाकारानें कोणता औचित्यविचार केला कोणास कळे ! टीकाकारांना औचित्यविचार फार असें तेथें मात्र एकदां फार उत्तम तऱ्हेनें कळून येतें. तें कुठें असें विचारतां ? ऐका तर. “ काळवादेवीच्या कोपऱ्यावरील चांभाराचा ” दृष्टांत घेतला आहे. तेथें ही उपमा घेतांना मात्र टीकाकारांनीं “ औचित्यविचार चर्चा ” हें क्षेमेंद्रस्वामीचें पुस्तक पूर्णपणें अधीत केल्याची सफलता दाखविली ! उपमा अत्यंत उचित ! पण मी हा विविधविस्तारावर कोणीकडे घसरलों ! मला देखील औचित्यविचार नाहींसा कसा झाला ? पण झाला तरी हरकत नाहीं, बरील टीकाकारांच्या शिफारशीचा फायदा घेऊन “ औचित्यविचार ” पुस्तकाचा अभ्यास करीन झणजे झालें !

तिसऱ्या अंकांत माझ्या निबंधाची सारा चार पाने! कां ठाऊक आहे कां? "Principles of Sociology" नांवाचें एक पुस्तक पहावयास पाहिजे होतें झणून. या नव्या निबंधानें मला छळलें, पण नव्या गोष्टीही फार शिकवल्या. कांहीं नाहीं तरी दहाबारा वोजड ग्रंथ पहावे लागले. एकंदर निबंध ४० पृष्ठे होईल असा माझा अजमास आहे. पैकीं १८ छापलींच. उरलेलीं २०-२२ मीं येत्या अंकांत देत नाहींच. नोव्हेंबरच्या अंकांत १२ देईन असें झणतों. आतां त्या गोष्टी निघाल्या आहेत तर आपल्या मासिकाविषयींच पाहूं या. पुढच्या अंकांत विषयः— [१] रंगराव पृष्ठे ८; [२] मस्तानी ८; [३] परवशता १६; [४] मनोरंजन ४. मला या पहिल्याला माफ करा. रावसाहेबांना सांगा कीं हें पत्र पाहतांच कुलकर्णी यांजकडे मॅटर खाना करा. पुढच्या अंकांत त्यांना विश्रांति मिळेल. पण या अंकांत त्यांनीं १६ पृष्ठे निदान १२ व तुझीं ८ अशीं पाठवाच. हो, रावसाहेबांना झणावें अपुरेत मॅटर पाठवूं नका. थोडेंसें इथें शिल्लक राहिलें तरी पत्करलें. गेल्या अंकीं फजिती झाली. १३ ओळी कमी पडल्या; मोठी पंचाईत पडली. मंडळी मला त्या १३ ओळी भाषांतर करून द्याव्या असें झणाली. परंतु दुसऱ्याच्या कृतींत हात घालूं नये असा माझा पक्का ग्रह आहे! त्यांतून हीं कृति जड व रावसाहेबांची, तेव्हां ओळींत जागा टाकून पान भरून घेतलें. पहा तें शेवटलें पान किती विरळ व किती विसंगत दिसतें तें! आतां मजकूर पाठविण्याची गर्दी करा. आज तारीख ९; मजकूर पाठवाल तो माझ्या नांवानें पाठवूं नका. मीं गांवांत नाहीं आणि केव्हां जाईन याचा नेम नाहीं.

कृष्णा बाबळे नेवाशास आला कां? त्याला दिखील मला पत्र लिहायचें आहे, पण काय करूं आतां? कांहीं बोलायची सोय नाहीं असें झालें आहे. रावसाहेब एका पत्रांत लिहितात, "मनोरंजन" हीं अक्षरें जाडी लिहून निबंधचंद्रिका हीं त्याच्याखालीं बारीक लिहावीं. कां बरें? त्यांत कमीजास्तपणा कां काढला? ज्या मनुष्याचें स्मारक झणून नि. चं. काढली होती, त्याबद्दल अत्यंत पूज्यबुद्धि माझे मनांत वसत आहे. व ती काढा-

यच्या वेळीं पुरस्कर्त्यांपैकींच मीं एक होतो. कर्मधर्मसंयोगानें तिचें भिन्न जीवित नाहीसें झालें झणून तिचें महत्व कमी दाखवावें असें मी कधींहीं झणणार नाहीं, व तसें होण्यास कारण जी गोष्ट होईल तीं करण्याबद्दल मी कधींही अनुमोदन देणार नाहीं. मग रावसाहेब कांहींही झणोत. दोहोंचे महत्व व समत्व Behold in these या आपल्या इंग्रजी ओळींनीं तर पहिल्यापेक्षां जास्त खुलतें. व त्या ओळींतोळ “ These amusements ” आणि “ True knowledge ” हे तान शब्द विशेष सार्थ होतात. * असो.

आतां आणखी काय वरं लिहूं ? आतां नको. टपालाची अगदीं वेळच झाली तेव्हां पुरें करतो. पण एक बिनंति करून—नाहीं केलेंच पाहिजे असं झणून—मग पुरें करतो. करायचं एवढंच. उद्यां हें पत्र पोंचेल याचें उत्तर लागलीच आणि मोठें असें गुरुवारीं तरी मला पोचूं द्या. मीं अगदीं डोळ्यांत तेल घालून त्या दिवसाची वाट पहात वसतो. जर आशाभंग झाला तर पहा. करूं ना मग आतां पुरें ? करतोच आतां. अति कोणतेंही करूं नये.

आपला भाऊ

हरी

माझा पत्ता कॉलेजचा लिहा.

* मनोरंजनांत निबंध चंद्रिका सामील केली. नंतर त्यांना वाटलें कीं ‘ मनोरंजन ’ मुख्य झणून तें नांव मोठ्या टैपांत छापून निबंधचंद्रिका बारीक टैपांत घालावी. हें पुस्तक (मासीक) लेखक व पैसा या दोहोंची वाण झाल्यामुळें मनोरंजनांत सामील करावें लागलें. तें कै० विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांच्या स्मरणार्थ कांहीं मंडळींनीं काढलें होतें.

का. का,

१८

श्री

पुणे जोगेश्वरीचा बोल

बुधवार २५ जाने० १८८८

वडिलांचे सेवेशीं,

सा. न. वि. वि. गेल्या गुरुवारीं पाठविलेलें इंग्रजी पत्र पोचलेंच असेल. त्याचें अगर वावळे यांस पाठविलेल्या कार्डाचें उत्तर येईल असें वाटलें होतें. पण आपण सध्यां फार व्याप्त असाल असें दिसतें. कारण दीर जावा वगैरे मंडळी व सासूबाईही कधीं नव्हे त्या आल्या आहेत; तेव्हां

विभवगुरुभिःकृत्यैः स्वस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

अशी स्थिति झाली आहे यांत नवल नाही. अशाच सदोदित असावी. मीं हल्लीं थोडाबहुत अभ्यास व लेखन वाचन करीत असतां. जारीनें असें होत नाही. कॅटलागचें काम संपत आलें आहे. तें संपलें झणजे मग जरा वेळ मिळेल. आपल्या भावजयीसही फुरसत होत नाही. आपलें चरित्र कुठपर्यंत आलें तें आपण लिहिलें नाही. पूर्ण झालेला भाग मजकडे पाठविण्याची सोय असल्यास पाठवून द्यावा. माझ्या मनांतून तो वाचावयास मिळावा असें फार आहे. आपणांकडून आलेल्या इंग्रजी पत्रावरून इंग्रजीचा अभ्यास वराच जारीनें चालला असून प्रतिक्षणां ज्ञानाची वृद्धि होत आहे असें दिसतें.

मनो. चा सगळा अंक तयार झाला झणजे आपलेकडे येईल. त्यांत नानासाहेबांनीं राष्ट्रीय सभेच्या हकीगतीवर निबंध लिहिला आहे. माझे प्रहसन पूर्ण झालें आहे व मनोरंजनाचीं दोन पृष्ठें आहेत.

गंगाधरपंत ठाकुरांचें पत्र आलें होतें. त्याचें उत्तर पाठविणें तें मजकडून अद्याप झालें नाही. लवकरच पाठवीन. त्यांनीं ही कादंबरी लिहून आपलेकडे पाठविली आहे ती ही मला वाचायची इच्छा आहे. वावळे यांस आमचे नमस्कार सांगावे. व त्यांनीं मजला कबूल केलेली पुस्तकें होईल तितकीं लवकर पाठवून द्यावीं. त्याचप्रमाणें आपल्यास विचारलेलीं पुस्तकें

असल्यास पाठवूत द्यावीं, त्यांचा यावेळीं मला फार उपयोग होणार आहे. पण मी आतां पुरेंच करतो. आपल्याला तरी वाचायला वेळ कुठें आहे ?

आपला

मजकुरातों, Irritating, व लवाड भाऊ

ह. ना. आपटे.

सर्व हक्किकतीचें मोठें पत्र पाठवावयाचें तें एव्हां नाहीं. थोडे दिवसांनीं पाठवीन.

१९

श्री

पुणे ता. ११ एप्रिल १८८८

वडिलांचें सेवेशीं,

सा. न. विज्ञापना वि.

ताईसाहेब, आतां रुसवा कमी होईल कां ? झटलें फार दिवस पत्र न पाठविल्यानें जो रुसवा झाला असेल तो अशा उपायानें तरी घालवावा. हो ! बहिणीचा रुसवा तो ! तों असा तसा थोडाच आहे ! पण ताई, खरेंच सांगा, एक माझ्याकडून पत्रें नाहीं गेलीं झणून तुझी सुद्धां लिहूं नये का ? वडिलांनीं धाकदपटशावर रुसून वसायचें ही कोणत्या मुलखाची चाल असेल ती असो ! धाकट्याच्या हातून लाखों चुका होत असतील झणून बडील माणसें जर त्यांच्यावर क्षणोक्षणीं रुसूं लागलीं तर समाधानाची वेळ त्यांना कधीं सांपडायची नाहीं. आमच्या हातून चुका घडायच्या नाहींत असा क्षण जायचा नाहीं. पण लोक हंसताल कोणाला तें मी लहानानें काय सांगायचें आहे ?

वरें ताईसाहेब, मी एवढी रुसव्याच्या मानाची चार दिवस ४-४, ५-५ तास बसून जी भेट तयार केली, ती कांहीं तरी आपल्या मनास येते आहे कां ? आपलें “ आपलें तें चांगलें ” अशा न्यायानें नका हो झणूं ! खरें खरें काय वाटतें तें लिहा. आधीं पण असें करा. गोष्ट एका बैठकीला वाचा. वाचल्याबरोबर आपलें मत कळवा. शनिवारी

पत्ताची वाट पहात बसतों बरें मीं ! पहा चुकाल हो ! बरी आठवण झाली. ताईसाहेब, हा मीं आपला वांटा उचलला. आतां पुनः अंक काढायची वेळ आली म्हणजे तुझाला लिहिली पाहिजे हो गोष्ट ! गरीब विचारी राधाबाई कशी काय तुझाला वाटते ? बायकाकडे बायका पाठविल्या म्हणजे बरें. म्हणून आपला राग घालवायला तिला पाठविलें. काय करावें, शेवटीं कायगांवच्या आसपासचें व प्रवरा नदीचें वर्णन देण्याचा माझा फार विचार, पण आधींच अंदाजापेक्षां ४ पानें वाढलीं—मला किती किती तरी लिहायचें आहे—पण माझ्या मनांत आतां जें भरतें आलें आहे तें लिहूंच देत नाहीं; नाहींच तर मग आतां लिहीत—पण ताई, रुसवा गेलाना बरं या कशाबशा भेटोणं ? ' गेला, ' अशीं तुमच्या हातचीं अक्षरं जेव्हां माझ्या दृष्टीस पडतील, तेव्हां खरं. हा अंक घेऊन तुझी दोषं बसलां आहां, कृष्णरावही बसला आहे; आणखी तुझी आपल्या कोमल आवाजानें राधाबाईचे ते पहिलेच शब्द वाचतां आहां, आणखी कदाचित जवळ मुलेंही आहेत. असें सारें माझे डोळ्यापुढें दिसत आहे. काय सांगूं. तुमच्या त्या मूर्ति कशा प्रत्यक्ष दिसताहेत आणि आवाज तर मी ऐकतोंच आहे यांत शंका नाहीं.

बसाल त्या पुस्तक संपल्याखेरजि उठूं नका आं? माझी आपली कशी बशी गोष्ट आहे; हिनें ४ घटका तरी रुसवा टाका ह्मणजे झालं.

हो, वर्गणीदारांचे अंक पोचल्याबरोबर वांटा बरें कां. या गोष्ठीची एक गोष्ट आहे ती मी तुझाला लिहिणार होतो, पण माझ्यानें आज लिहावतच नाहीं त्याला काय करूं ? तुमच्या अभिप्रायाबद्दल मला मोठी उत्सुकता झाली आहे कारण ही * गोष्ट केवळ तुमचा रुसवा घालवण्याकरतां लिहिली आहे. तिचा उपयोग मात्र असा करून घेतला. कृष्णराव काय ह्मणतो तेंही कळवा.

आपला धाकटा व अन्यायी

भाऊ

हरी आपटे

रावसाहेब, आपलें मत लिहा हो !

* "खरी कीं खोटी?" या नांवाची गोष्ट लिहून, 'मनो.'च्या वर्गणीदारांना पाडव्याची भेट दिली.

का. का.

२०

Poona 120 Jogeshwari Lane.

Wednesday 10 P. M.

July 1888

Dearest Tai,

On this pretty little table of mine there are four things; pen, ink, and paper on one side, and a very beautiful volume on the other. I am sitting on this newly bought chair with my hands clasped and the candle is burning brilliantly. I am perplexed, utterly lost in thought. Things on both the sides of the table are equally tempting and equally important. Now guess, dearest sister, to which side my hand will go; to the side of the book or of the pen? Which has the greater attraction? Reading the life of Victor Hugo, the greatest man after Shakespeare as Mr. Swinburne says, or writing a letter to the dearest of sisters as I call you? My mind balances between these two things. I give it a toss and it leans more to the right side, which has pen, ink and paper. Dear sister, it is you who have attracted my mind from that engaging volume. I begin to write.

You must have received my card written on last Wednesday as usual. I have made it a vow to write to you every week, and as far as possible to

write long letters. I am glad to say I have been able to keep up my determination till now. But joy is never unmixed as they say. My joy containing some sorrow arising from the fact that you have not written to me during the last week more than a paltry card. What of your life of Dr. Anandibai? Don't you see we must make haste now? But why should I write to you so? I know you must be engaged — thoroughly engaged — now in making arrangements to give comfort to your guest and cousin Dajisaheb. But would it be a great fault if I drop in a word to say that the duties of a biographer must not give place to the duties of a hostess? Here is in front of me the bust (photo) of the dear departed Dr. staring at me, and as it were asking me why this life is not yet coming out; by the side of Dr. Anandibai Joshi is the bust of my favourite poet Victor Hugo. Is he frowning at me for leaving the dear work of reading his life and writing to you? No, it cannot be. So then dearest sister, make haste. You know how great a stress was always given by the "dear" Dr. and George Eliot on the sublime word duty. Don't you think the writing of the life your "duty"? You ought to think so, if you do not already. But why do I indulge in such a foolish thought?

You must have seen the latest number of Kesari. An advertisement announcing the periodical reappearance of Natya Katharnava,* is given a very prominent place therein. Have you not said at the sight of the advertisement to yourself, "Ah dear me, now is the time for us to struggle, and to struggle most strenuously?" Ah! you must have, you energetic sister! I can bring before my mental eye that lively face of yours, rendered more than ever lively and brilliant at the thought of having to struggle with such a noble rival.

As settled here I inquired whether any respectable press was ready to print 40 pages (the fly leaves excepted) for forty rupees. But no press is ready to do so. On the other side I thought it quite necessary to increase the number of pages by 4 at least; and I have succeed in making the arrangements. I have asked the proprietor of the Jagadhitechu to buy the right of my श्रुतकीर्ति; and instead of giving me any remuneration should print four pages more for one whole year. He agreed and the thing is settled. Oh, I made a mistake in what I write above. The

* कै. रा. रा. शंकर मोरो रानडे हे वरील नावाचें मासिक काढीत असत पण तें मासिक वेळेंवर निघण्याची नेहमीच अडचण असें. मासिक फारच सुंदर होतें. व शेकस्पिअरच्या नाटकांची भाषांतरे वगैरे फार चांगली असत किंगलिअरचें भाषांतर प्रथम नाट्य कथार्णवांतच प्रसिद्ध झालें. का. का.

— * * * * *

— * * * * *

कानिटकर पतिपत्नी

बालेद्यान प्रेस, पुणे.

right is not sold, but I have given him permission to print and sell one edition of the play-an edition of only 3000. Is it not a good arrangement? Your approbation (real) will give me great satisfaction. Mind, we are to struggle for existence now. In the next number I intend to give 8 pages from Harnavi (a new Tragedy); 8 pages from one of Molier's comedies; 12 pages from a new novel; & 12 from some article. Now you will ask me why I intend to begin to publish a new novel instead of devoting more pages to the already begun ones. I shall tell you why I intend to do it for the convenience of the new subscribers. If a man wishes to be a subscriber from the third year say, he is obliged to pay us Rs.6 which thing scares him away. He is not able to pay Rs. 6 and consequently he pays nothing. But if promised to be given in one year two complete plays and one short story (occupying 100 pages of our magazine), new subscribers will not be scared away. How do you think? Let me know soon. In every letter of mine I have asked you to write something about the future arrangements of our magazine. Why do you not write? Has dear Raosaheb made it a vow not to drop a single line to me? it seems so. (अपूर्ण)

२१

मंगळवार, जुलै ११—१८८८

वडिलांचे सेवेसी,

बालकाचे सा. न. विज्ञापना विशेष,

ताईसाहेब, आपण 'सबबी नकोच' ह्मणतां तेव्हां सांगत नाहीं. वाकी गेल्या १०-१२ दिवसांत निव्वळ कामामुळें मला लिहिण्यास झालें नाहीं. आपल्याला, वडिलांना दर बुधवारी पत्र ल्याह्यायचें असा मी पक्का नियम केला आहे, व त्याप्रमाणें गेल्या आठवड्यांत मात्र काय तों वागलों नाहीं. गेल्या १०—१२ दिवसांत एकंदर ६०—६२ पानें लिहिलीं. मनोरंजनाचीं ४० (त्यांत १२ पैक्याची) व आजकालच्या गोष्टींची ६. शिवाय दोहोंची फ्रॅं या खेपेस मलाच तपासावीं लागलीं. आमच्या मॅनेजरांपैकीं दुसरे गृहस्थ डोंगरे हे फार आजारी पडल्याकारणानें कुलकर्णी यांचा उजवा हात आजारी पडल्याप्रमाणें झालें होतें. अशी स्थिती असल्यामुळें व कुलकर्ण्यांस दुसरी कामें असल्यामुळें मी त्यांस मदत केलीच पाहिजे होती. त्यांजवर सर्व भार घालून उपयोग काय ? बरें दुसऱ्या कोणाचें मॅटर देऊन अंक भरावा तर बाजीरावाचीं दोनच पानें उरलीं आहेत.

पश्वशाता चारएक पानें शिल्लक. **रंगराव** मागवला नव्हता! शिवाय हा नव्या वर्षाचा नवा अंक, तेव्हां यांत एक नाटक, एक प्रहसन, एक कादंबरी, व एक निबंध हीं पाहिजेतच ! या अंकाच्या प्रती १००० काढल्या आहेत. कारण मासल्याकरितां ह्मणून अंक मागितला ह्मणजे मधलाच एकादा अंक पाठविल्याकारणानें आमचा अंक फुकट जातो, व त्यांतील प्रकरणें आधेमधेच असल्याकारणानें वाचकास आपलें मत ठरविण्यास बरें पडत नाहीं. हजार काढून ठेवले ह्मणजे ५०० निव्वळ मासल्याकरितां ठेऊन बावयास सांपडतात. 'श्रुतकीर्ति' संपलें, त्याच्या जागीं नवें नाटक पाहिजेच होतें. 'बाजीराव' संपलें. त्याच्या जागीं पाहिजेच होतें; नवीन कादंबरी घालणें अवश्य होतें. कारण या सालापासून नवे वर्गणीदार होतील; त्यांना नाटकाशिवाय दुसरें कांहींच मिळूं नये हें बरें नाहीं. तुझी ह्मणाल त्यांनीं आणखी ४ रु. देऊन मागले अंक कां घेऊं नये ? तर त्याचें उत्तर एवढेंच, लोकांत

त्राण नाही. या सालापासून वर्गणीदार होऊन मवडीसवडीने अंक घेण्यास ठीक पडावे. एकाद्यास वि. वि. ध्यावासा वाटला म्हणजे त्यांस केवढा बरें त्रास ! तिन्ही प्रकरणे नवी घातल्यावर निबंध तेवढा जुना घालावा, असें मला वाटलें नाहीं, म्हणून निबंधही नवा घातला. एकंदरीत हा अंक आंतून वाहेरून जितका सुंदर करतां येईल तितका केला आहे; दुसऱ्याचें समाधान होवो न होवो. माझे मला तरी झालें आहे. आपण आपलें मत कळवालच. काल रोजीं आम्हीं इथें नाटकाचा व प्रहसनाचा फर्मा वाचीत होतो, त्यावेळेंस “ हें काशीताईस कसे बरें वाटेल ? ” “ काशीताईस आवडेल काय ? ” असे प्रश्न मीं आपल्यालाच ५-७ वेळां केले. याचें सविस्तर उत्तर जेव्हां आपल्याकडून मिळेल तेव्हां मिळो. इतकें या अंका-वद्दल झालें; आतां मनोरंजनाच्या गेल्या वर्षावद्दल पाहूं.

मनोरंजनाचा गेल्या सालचा रिपोर्ट जमाखर्चासुद्धां तयार होत आहे. मदतनीस गृहस्थ डोंगरे हे आजारी पडल्यामुळें तो जरा सावकाश तयार होत आहे. नाहीं तर एवढांचा आपलेकडे कुळकर्णी यांनीं पाठविलाही असता. सध्यां मीं आपली कच्ची हकीकत देतो. गतवर्षाचा मनोरंजन छापण्याचा खर्च त्यानें आपला काढला. जाहिरातीचा मात्र निघाला नाहीं. हें एक झालें. आतां यंदा ह्याजें नव्या वर्षाला यादींत वर्गणीदार पुढीलप्रमाणें आहेत.

बाहेर गांवचे १८९	पुणे ३५	तुमच्याकडे ४
मुंबई ६८	एकूण २९६

शिवाय ज्यांनीं आपण होऊन नवा अंक मागितला आहे, असें इसम ११ आहेत. व मुंबईस आणखी २२ सहज होतील असें मुंबईचे एजंट नुकतेच येथें आले होते त्यांनीं सांगितलें. वरील आंकड्यांपैकीं ज्यांनीं अजून मागील सालची वर्गणी दिली नाहीं असे थोडेच ह्याजें ५-७ आहेत. ही माहिती ढोबळ आहे. यांत चूकही असेल परंतु ठोकळ मानानें पाहतां नव्या वर्षीं मनोरंजनास पैशासंबंधीं कसलीही मदत घ्यावी लागणार नाहीं. मात्र इतके सगळे लोक वर्गणीदार राहून वर्गणी आली पाहिजे. ते राहतील व त्यांची

वर्गणी येईल अशी चांगली उमेद आहे. शिवाय नवे वर्गणीदार जारीने येत आहेत. कित्येकांकडून पुढील सालची वर्गणी आलीही. नवे वर्गणीदार खूप व्हावे, व जुने जाऊं नयेत म्हणून हा अंक मी फार काळजीने लिहिला आहे. त्यांस वाटेल तेव्हां खरे ! एकंदर हकीकत समाधान वाटण्याजोगी आहे, नाही बरे ? अंकांत लिहिल्याप्रमाणे हे बकुलाचे रोप फलपुष्प देणारे लवकरच होवो म्हणजे झाले. लेखांच्या रूपाने लागणारे पाणी पुरविण्यास तुम्ही व रावसाहेब, मी व नारायणराव तयार आहोत.

आतां आनंद देणाऱ्या आनंदीबाईकडे* वळू. पण आधीं तुम्हीं मला “चरित्र वाचून पहाल काय ?” असें काय म्हणून विचारलें ? वडील आहां, तेव्हां अधिकार आहे पाहिजे तसा टोला देण्याला. मीं आळशी असलों म्हणून वडोलपणाने कान उपटून काम करावयास लावायचे, कां असे प्रश्न विचारवायचे ? असे प्रश्न विचारण्याची व अहोस कांही करण्याची वेळ गेली नाही काय ?

चरित्र निर्णयांत छापलें तर चांगलेंच, पण त्याची काळजी कोण घेणार ? जावजीवर सर्व भार टाकणें वाजवी आहे काय ? माझे मत असें आहे कीं, तो स्वतःची कामे जितक्या काळजीने काढतो, तितक्याच काळजीने इतरांचीं काढतो नाही. शिवाय ४० रतली कागद म्हणजे मोठासा चांगला नाही. त्यापेक्षा चांगला कागद घालून येथे १३ रु. ला फर्मा मिळेल. येथे आम्हां तिघे छपाईविषयीं वगैरे काळजी घेण्यास आहोत. जगद्धितेच्छनें सर्व टाईप नवा घातला आहे. आजच्या अंकाचा टाईप कोराकरकरीत आहे. तो पहा. तो जावजीचाच टाईप. माझ्या मते तो टाईप फार सुंदर आहे. स्वतःच्या काळजीने काम निघावे असें मला वाटतें. तुम्हांला तसें वाटत असल्यास इथें पुण्यांतच काढावे. माझ्याही मनांतून चरित्र सुंदर काढावे असें आहे. इथें काढल्यास तें मी आपल्या Ideal प्रमाणें काढान. वाईडिंग मात्र येथें करणार नाही. तें मुंबईस एज्युकेशन सोसायटींतच करावे. हें एक झालें.

* डॉ. आनंदीबाई जोशी.

रावसाहेबांच्या ह्यणण्याप्रमाणें मुंबईस काढावें असें ठरल्यास तसें करा. मीं नोव्हेंबरमध्ये तेथें जाणार आहे तेव्हां सुरवात करावी. त्यावेळीं तुझीं तेथें यावें व तेथें तुमच्या संमतीनें सांचा, टाईप, कागद वगैरे कायम करून जावजीस लागीं लावून देऊं. याला अवधी लागेल एवढेंच. अवधि लागेल तर आपण कांहीं कोणाचे पैसे घेऊन बसलों नाहीं. आज अंकासो-बत पाठविलेले पुस्तक पहा. त्याप्रमाणें पुस्तक छापलें जावें हें माझे Ideal. Binding मात्र निराळें. हा पुस्तकावर कागद आहे तसा घाला-वयाचा. मीं ह्यणतों असें Binding “मन्हाड्यांच्या संबंधानें चार उद्गार ” या पुस्तकास केलें आहे. चरित्राच्या छापण्याविषयीचे माझे विचार असे आहेत. शिवाय जावजीवर नुसतें सोंपविल्यानें काम कधींही सुबक होणार नाहीं असें मला वाटतें. आजकालच्या गोष्टी मी या बुका-प्रमाणें काडल्या असल्या; परंतु कागद फारच हलका घ्यावा लागला यामुळें नाइलाज झाला. पुनः आवृत्ति काढण्याचा कधीं प्रसंग आल्यास खातीनेंच काढीन. हा सांचा चरित्राचा धरावा व टापटीप अशीच ठेवावी. कागद वर सांगितलेला घेतला ह्यणजे झालें. येथें काढल्यास मी आपल्या ideal प्रमाणें जावजीपेक्षां ज्यास्त खर्च न करितां काढीन. दोन्ही विचार आप-ल्यास कळविले आहेत. चरित्र मात्र ताबडतोब पाठवून द्यावें. मी तें वाच-ण्यास उत्सुक झालों आहे. मागे मीं आपल्या पत्रांत आपल्याजवळ एकादा आनंदीबाईचा फोटो (अमेरिकेंत छापलेला हो) असल्यास पाठवून देण्यास सांगितलें होतें. त्याबद्दल आपण कांहींच मजकूर लिहिला नाहीं. तो अस-ल्यास ताबडतोब पाठवून द्यावा. तसेंच त्यांचें चरित्रही अवश्य पाठवावें.

ज्ञानप्रकाश आपलेकडे येऊं लागला किंवा नाहीं ? पुढील novel ज्ञानप्रकाशांत द्यावी असें सांगण्यास त्या पत्राचा manager काल मुद्दाम येथें आला होता. संपादक आज किती दिवस ह्यणतोच आहे. जगद्धितेच्छू-नेंही दोन चार दिवसांपूर्वीं विचारलें. केसरीविषयीं मीं आपणांस लिहिलेंच आहे. माझे विचार पुढील पत्रांत लिहीन. मागील पत्रांत ज्या कार्डाचा उतारा पाठविला होता तें कार्ड कोणाचें हें मला ठाऊक नाहीं. त्याच्या खालीं सही

नाहीं. आपणांस तें वावाचें अमें कशावरून वाटलें ? तें पुण्यांतलेंच आहे. ज्ञानप्रकाशचा अंक आपल्यास पाहिजे तो मी उद्यां पाठवीन.

मि. वावळे यास पत्र पाठवावयाचें तें देखील माझ्या हातून झालें नाहीं. त्यांची प्रकृति कशी काय आहे. माझ्या जागी आपण त्यांचें समाधान करावें. त्यांस उद्यां पत्र पाठवीन.

मि. रा. गंगाधरपंत ठाकूर यांस सा. न. कळवा, व त्यांचें नव्या अंकावद्दल काय मत होतें तें लिहावें. ते मोठ्या सुखांत आहेत. इकडे येणार कधीं ? आतां हें पत्र पुरें करतो. वर विचारलेल्या सर्व प्रश्नांच्या खुलाशाचें पत्र लवकर येईल अशी सबळ आशा वाळगणारा,

आपला भाऊ
हरी

२२

डेक्कन कॉलेज वसतिगृह.

मंगळवार आक्टोबर २, १८८८.

वा. सा. न. वि. वि.

ताईसाहेब, एकदां घडी विघडली ह्मणजे पुनः वसण्याची मारामार पडते असें जें ह्मणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. मागल्याच्या मागला एक बुधवार चुकला त्यासरसं सारखं वस्तान विघडलं. आतां पुनः तें वसवण्याचा प्रयत्न चालूं आहे. जुळेल तेव्हां खरें.

आपलीं पत्रें पोचलीं. त्यांतलीं नांवां मी कुलकर्णी यांजकडे देईन. आज किती दिवस मी तुमचें एकादें मोठें पत्र येईल ह्मणून वाट पहात आहे, पण तें येत नाहीं; व मी तर मुळींच लिहित नाहीं हो, वरी आठवण झाली. तुझीं प्रदर्शन पहाण्यास येणार किंवा कसें ? यंदांचें प्रदर्शन फारच मोठें होणार आहे. या इलाख्यांत कांहीं यापूर्वीं एवढें झालें नाहीं; तर तुझीं ४

दिवसांची रजा घेऊन याच. अगदीं अनमान करूं नका. *नानासाहेब कानिटकर यांनीं तुझाला लिहिलेंच असेल. आणखी काय लिहायचें? त्यांस प्रदर्शनाची माहिती विशेष.

रावसाहेबांच्या छातींत दुखत होतें झणून मीं ऐकलें तें खरें काय? दादासाहेबांनीं त्यांस Sick leave घेऊन येथें या झणून लिहिलें होतें त्याप्रमाणें ते येणार आहेत कीं काय?

आपण माझ्या विनंतीप्रमाणें पुस्तक घेऊन वाचीत असतां हें पाहून मला मोठा आनंद झाला. Nature and Art हें पुस्तक वाचलें किंवा नाहीं? त्याविषयीं दिलेलें अभिवचन आपण विसरलां काय? जेन वेलश कार्लाइलचीं पत्रें मजजवळ नाहींत. तीं मीं आमच्या कॉलेजच्या लायब्ररींतून आणून वाचलीं होतीं. तीं विकत घेण्याच्या भरीस आपण पडूं नये. कारण त्यांची किंमत १०-१२ रु. तरी आहे. आपणांस केव्हां तरी वाचण्यास देईन.

आपणांस आनंदाची गोष्ट सांगावयाची एवढीच कीं, आमचे चुलते +माधवराव यांनीं आजकालच्या गोष्टी वाचल्या व त्यांना त्या फारच आवडल्या हें आपलें मत त्यांनीं स्वतः माझ्या आतेभावाजवळ सांगितलें.

आतां आपणांपासून शिकून घेण्यास मला एक युक्ती सांपडली आहे, ती आजपासून अंमलांत आणूं पहातो. जो उतारा दिला आहे त्याचे भाषांतर करून पाठवा. तें मला शनवारीं पोचेल असें गांवांतल्या पत्र्यावर पाठवा. कारण मीं त्या दिवशीं दोहित्रपाडवा असल्यामुळें घरीं जाणार आहे. आपण विविधज्ञानविस्ताराचे नवीन अंक पाहिले काय? त्यांत "तरुणी शिक्षण नाटके" वर टीका आहे. तुझांस कशी काय वाटली ती टीका? त्या पुस्तकाची २ री आवृत्ति छापत आहे. आपला रंगराव न आल्यामुळें अंकास १ दिवस उशीर झाला. या खेपेस मनोरंजनांत कांहीं चुटके मीं लिहिले आहेत. मनोरंजन या सदरांत लिहिण्याची माझी ही पहिलीच खेप. अघो.

* कै. वा. रा. व. वासुदेव वापुजी कानिटकर.

का. का.

+ कै. वा. महादेव चिमणाजी आपटे, कै. वा. हरीभाऊचें चुलते व आनंदाश्रमाचे मालक.

का. का.

Please translate into pure and idiomatic Marathi.

George Sand's advise to her son.

“ Work, be strong and proud; despise the little troubles supposed to belong to your age. Reserve your strength of resistance for deeds and facts that are worth the effort. If I am here no longer, think of me who worked and suffered cheerfully. We are like each other in mind and in countenance. I know already from this day what your intellectual life will be. I fear for you many and deep sorrows. I hope for you the purest of joys. Guard within yourself that treasure - kindness. Know how to give without hesitation, how to lose without regret, how to acquire without meanness. Know how to replace in your heart, by the happiness of those you love, the happiness that may be wanting to yourself. Keep the hope of another life. It is there that mothers meet their sons again. Love all God's creatures. Forgive those who are illconditioned. Resist those that are unjust.....”

याचें आपण इंग्लिशमध्ये भाषांतर करावें:—

“ कालिदासाचें शाकुंतल.

महाकवि श्री कालिदास कविकृत अभिज्ञान शाकुंतल नाटक हें आंबाल-वृद्धांस माहीत आहे. याच्या योग्यतेविषयीं जितकें लिहावें तितकें थोडेंच. या नाटकाची कांति आमच्या लोकांत तर होताच, पण इंग्रजी भाषेंत सर-वुइल्यम जोन्स साहेबांनीं भाषांतर केल्यानें तर ती सर्व युरोपभर पसरली.

शाकुंतल नाटकाची भाषांतरें युरोपच्या बहुतेक सर्व भाषेंत झाली आहेत. ”
भाषांतरें करण्यांत कोशाखेरीज कोणाची मदत घेऊ नये हें बरें असें
मला वाटतें.

आपला धाकटा भाऊ

हरी आपटे

ता. क. चरित्राच्या १००० प्रति काढविल्या आहेत. चरित्र दसऱ्या-
लाच होईल असें जरी सांगवत नाही, तरी आपण ह्यांत त्याच्या निम्मेही
दिवस लागणार नाहीत असें वाटतें. मधें मधें विशेषणें मोठ्या टाइपांत
नसावीं असें मला कळविलें असें तर तें केलें असतें. आतां उपयोग नाही.
इन्डक्स तयार होत आहे.

२३

तीर्थस्वरूप सौभाग्यवती काशीताई मु. नेवासें

वडिलांचे सेवेशी

बालकाचे शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. परवां पत्र टाकलें
आहे त्यावरूनच चरित्रें सुखरूप पोचल्याचें कळलेच असेल. आतां एक
मोठा महत्वाचा प्रश्न तुमच्या पुढें ठेवावयाचा आहे, तो ठेवतां; आणि नंतर
मग आपण आपल्या इतर गप्पांकडे वळूं. तो प्रश्न हा--

आम्हीं कांहीं मंडळी मिळून आतां एक पुस्तकें प्रसिद्ध करणारी
मंडळी केली आहे. मंडळी सध्यां फार नाही व पुढेही पुष्कळ करावयाचा
विचार नाही. दहा बारा भागीदार झाले म्हणजे झालें. या मंडळींनीच आज
कालच्या गोष्टी, गोष्ट पहिली हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केलें. नफ्यातोठ्या-
संबंधानें ती मंडळी जबाबदार आहे. नशिबानें आज तें पुस्तक चांगलें खपून
ल्याचा खर्चवेंच निखालस वाहेर पडला. कारण १००० प्रती पार संपल्या.
खर्चाची मूळ तजवीज कशी केली होती हें मी तुम्हांस पुढें एखाद्या पत्रीं
लिहीन. सध्यां मंडळींत पांच असामी आहेत त्यांत मी एक आहे; आणखी
एक मनुष्य थोडेच दिवसांत येऊन मिळणार आहे. ही मंडळी अजून रजि-

स्टर मात्र झाली नाही व तिचें भांडवल चांगलें होईपर्यंत रजिस्टर करण्याचा विचार नाही. अस्तु. या मंडळीच्या मनांतून आपलें पुस्तक विकत घेऊन छपावें असें आहे.

त्यांत गोष्ट एवढीच कीं, आपल्यास त्याचा मोबदला आजच देण्याची मंडळीला ताकद गाहीं. पुस्तक खपून खर्चवेंच निघून नफा उरला ह्मणजे आपला मोबदला ठरेल त्या प्रमाणानें आपल्यास मिळेल; किंवा आपण सांगाल त्याप्रमाणें त्याचा विनियोग केला जाईल. नफा झाला नाही तर काणासच कांहीं नाही. पुस्तक जितकें सुंदर निघेल तितकें काढण्याची तजवजि केली जाईल हें उघड आहे. मंडळी नीट तऱ्हेनें चालण्यास एकापाठीमागून एक पुस्तकें निघालीं पाहिजेत. आज इतर ग्रंथकारांपासून एकदम पैसे देऊन ग्रंथ विकत घेण्याची मंडळीस ताकद नाही. मंडळीचें हित इच्छिणाऱ्या आपल्यासारख्या ग्रंथकारांकडून ग्रंथ अशा सोयीवार रीतीनें मिळाले ह्मणजे थोडें बरें होणार आहे. तेव्हां या प्रश्नासंबंधानें आपलें दोषांचेंहि काय ह्मणणें आहे हें नीट विचार करून तावडतोब कळवावें. शिवाय पुस्तक छापत असतांना एखादे वेळेस—बहुशा लागणार नाहीतच ही खात्री आहे परंतु—शंभर पासून दोनशें रुपयांपर्यंत कर्जाऊ रुपये लागले तर आपण देऊं शकाल किंवा कसें हेंही विचार करून कळवावें. हें विचारणें एवढ्याकरितांच आहे कीं, पुस्तक छापत असतांना कांहीं अनपेक्षित अडचण आल्यास थोडाबहुत सोय केलेली असावी. आज जो आह्मी विचार केलेला आहे, त्यांत कोठें अशी अडचण येईल असें दिसत नाही. परंतु सावधगिरी असावी. ह्मणून हें विचारून ठेवलें आहे.

आपले पुस्तकांत घातलेलें भांडवल निघालें ह्मणजे लागलीच आह्मी 'थार लोक' या नांवाची चरित्रग्रंथाची मालिका काढणार आहों. तिचे विनंतिपत्र चांगल्या चांगल्या ग्रंथकारांकडे पाठविणार आहों. विनंति एवढीच कीं, आपण या मालिकेंत अमुक पृष्ठांचें कोणाचें तरी चरित्र लिहून द्यावें; आपणांस अमुक रुपये मिळतील.

न कळलें तरी वाचा! 1103810 94

21/1/35

या प्रयत्नांत यश कितपत येईल तें पाहिलें पाहिजे. तर आपण वर लिहिलेल्या गोष्टींचा विचार करून उत्तर जरूर जरूर स्विकार पाठवावें.

वस्स, पुरे झाला गंभीरपणा आतां. ज्यास्त वेळ टिकतच नाही तो. आणखी त्याची जरूरही नाही. पण ताईसाहेब, आपण आतांशा करीत असतां काय ? चरित्र संपलें, आतां तरी कांहीं वाचायला घ्या. तें अर्धे व नेचरचें पुस्तक आहे कां स्मरणांत ? कां विसरलांत ? अहो पुंजी नसली तर खर्चणार काय ? पुंजी करण्याकडे कांहीं तरी लक्ष द्या. नुसती स्वतांची बुद्धाचि खरचाल तर शेवट ? उघळ्यासारखी नाही कां स्थिती होणार ? मी तुझाला दोन पुस्तकें पाठविणार आहे. दोन्ही चरित्र ग्रंथ आहेत. एक शैलेचे चरित्र आहे. तें आपले येथें असतांना वाचलेल्या पुस्तकापेक्षांही गोड आहे. रावसाहेबांना सांगा तें अवश्य वाचा. पण असें सांगावयाला नकोच. ते वाचतालच. आपण मात्र वाचा ह्याणजे झालें. कळो न कळो, वाचीत सुटा. एवढी ही माझी गोष्ट तुझीं ऐकाच. आपोआप कळूं लागेल. पुस्तक हातीं घ्यावें कीं शेवटपर्यंत ओढावें; न कळेना. पण ते आपला गुण केल्याखेरीज रहाणार नाहीं--- पण हा काय माझा वेडेपणा. कानामागून आला आणि तिखट झाला अशा सारखेंच माझे हें करणें आहे. मी लहान, आपण वडील (आपण कितही केलें तरी मी हेंच नातें बाळगणार. कारण आम्ही पुरुषजन्मांत आहोंत; तेव्हां त्याप्रमाणेंच वागण्याचा प्रयत्न केल्यास आझांस अडचणी नाहीत. आपणांस अनेक अडचणी असून त्यास न जुमानतां आपण आपला अभ्यासक्रम चालविला आहे हें पाहून कोणीही आपल्याकडे वडीलपणा देईल) तेव्हां हें असें लिहिणें शोभत नाही. पण ताईसाहेब, “ वाचा ” ह्याणून मी आपणांस सांगणारच.

चरित्र वाचावयास ते दिवशींच प्रारंभ केला. आतां तें छापायला देण्याचा विचार आपल्या पत्रावर अवलंबून आहे. होडालच्या चरित्राचा सांचा धरला तर आपल्यास आवडावयाचा नाही. परंतु इंग्रजी पुस्तकांपैकीं पुस्तकें त्या सांच्याचीच असतात. मी आपणांकडे सर्व तन्हेच्या सांच्याचीं पुस्तकें आपलें उत्तर आल्यावर पाठवीन

नगर वाचनालय, सातारा.

कोणता तो पसंत करून आपण कळवा. चरित्रांत घालण्याकरितां जो फोटो आपणांस मिळाला आहे तो अगदी गचाळ आहे. मला मुळींच आवडला नाही. माझ्याजवळ एक फारच सुंदर फोटो आहे. परंतु त्याचे आतां काय ? पुढच्यापुढें पाहतां येईल.

ठाकूरचें पत्र आलें, त्यांत त्यानें नव्या अंकाविषयीं आपलें चांगलें मत दिलें आहे. आमच्या वडिलांनीं दोन महिन्यांची रजा घेतली आहे. उद्यांपासून सुरूं होणार आहे. येथें १५ दिवसांनीं येतील. नवल विशेष कांहीं नाही.

आपला धाकटा भाऊ

हरी आपटे

ता. कलम— दुसऱ्या भागावरील अर्पणपत्रिकेची एक नकळ पलीकडल्या बाजूस दिली आहे; त्यांत कांहीं फेरबदल हवा असल्यास ताबडतोब कळवावें.

२४

पुणें, डेक्कन कॉलेज १०-१०-८८

बा. सा. नमस्कार वि. वि.

ताईसाहेब, मनुष्याच्या मनांतून टाळाटाळी करावयाची असली ह्मणजे ती कशी तेव्हांच करायला येते. अक्षर लागलें नाहीं ही सबब कांहीं तरी नाही तर काय ? कोणाची मदत घेतल्याशिवाय भाषांतर करावें असें मी लिहिलें खरें, परंतु तेवढ्यावरून एकादा शब्द न लागल्यास तोही दुसऱ्या कोणाला विचारूं नये असें झालें कीं काय ? आपल्याला वेळ झाला नाही तेव्हां कशीतरी वेळ मारून नेण्याचा हा यत्न आहे असें मी ह्मणतो. बरें मी ह्मणतो इंग्रजी एक लागलें नाहीं, ह्मणून मराठीही लागलें नाहीं अं ? मग मात्र मोठें आश्चर्य आहे खरें ! मराठी भाषांतर तरी पाठवायचें होतें! ह्मणजे मग त्या सबबीला कांहीं तरी वजन आलें असतें. आतां त्या सबबीला कांहीं वजन देऊं नये असें माझे मन मला सांगतें. तेव्हां

आपल्याला कळविणें भाग आहे. कारण मनांतली एकही गोष्ट आपल्याला कळविल्यावांचून रहायचें नाहीं असा माझा निश्चय आहे. तेव्हां आतां कांहीं लटपट न करतां परवां पाठविलेला मजकूर व आज या पत्रासोबत पाठवलेला, दोन्ही भाषांतर करून मला सोमवारला किंवा मंगळवारला येथें मिळाले पाहिजेत. सबबी ऐकणार नाहीं. Art. & Nature चें काय झालें तें कळविलें नाहीं. नाहीं झाला वेळ तर नाहीं झाला, अशा तुट झणतां तुटून जाणाऱ्या सबबी कशाला ? पुरे यासंबंधी !

परवां कांीं तेरवां पाठविलेले ८ फर्मे आपल्याला पोंचलेच असतील. आपलें पुस्तक दसऱ्यालाच जरी नाहीं तरी लवकर निघेल अशी खात्री आहे. आपण मजकडे थोडावहुत अधिकार दिल्याकारणें मीं कांहीं फेरफार केले आहेत. (पुस्तकांत नव्हे हो ! पुस्तकांत शुद्धाशुद्धतेखेरीज कांहीं नाहींत) प्रत्येक भागावर आपलें जें एकच हेडिंग होतें, तें काढून पुष्कळ घातलीं; 'भाग' शब्द होता तेथें 'प्रकरण' शब्द घातला. प्रत्येक भागावर जी त्या भागांची समरी दिली आहे ती आपल्या एका हेडिंगापेक्षां बरी वाटली. आपणांस कसें वाटतें ? 'भाग' हा शब्द काढून 'प्रकरण' हा कां घातला हें माझें मलाच कळत नाहीं. तरी पण मी आपल्या मतानें 'भाग', 'प्रकरण' या शब्दांस कांहीं ठराविक अर्थ दिले आहेत. एका ग्रंथाच्या निरनिराळ्या Volumes ना भाग झणावें, किंवा पुष्कळशीं प्रकरणें मिळून जो एक तुकडा पडतो त्यास भाग झणावें. हा माझा भेद Arbitrary आहे; त्याला कारण नाहीं; असो.

ज्ञानप्रकाशांतील विधवेचें आपणांस पत्र आलें हें पाहून मला आनंद झाला. ती बाई कोण हें मला मुळांच ठाऊक नाहीं. तिचें नांव गांव कळल्यास, माहिती असली तर आपणांस कळवीन. पण ज्याअर्थी त्या बाईची आपलें नांव गुप्त ठेवण्याची इच्छा आहे, व याप्रमाणें तिनें आपणांस कळविलें आहे, त्याअर्थी, मला जरी तिचें नांव वगैरे कळवून घेण्याची अति उत्कट इच्छा आहे तरी, आपणांस तें नांव विचारण्याचा हक्क मला पोंचत नाहीं. व मला वाटतें आपणांस तें सांगण्याचा अधिकार नसावा.

आतां कंपनीविषयांची गोष्ट राहिली ती:—कुलकर्णी आणि मंडळीचे मॅजिस्ट्रेट १०० रुपयांच्या शेअर्सचे ३० असवेत असा विचार आहे. ती मंडळी जानेवारीच्या आधीच निघावी असें मला वाटतें. सर्व मॅजिस्ट्रेटांनी आपले शेअर्स जानेवारी १ च्या आंत पाठवावे. कंपनीचे नियम भिन्न इतकेच की, एका मनुष्याच्या नांवावर एकापेक्षा अधिक शेअर्स असू नयेत. कारण शेअर पाठीमागे Vote असल्याकारणानें, एकानें पुष्कळ शेअर घेतल्यास त्याला २-३-४ अशां मते जातील, आणि त्या योगानें समविचार होण्याचा संभव नाही. दुसरा नियम, कंपनीच्या capital ची व्यवस्था Directors कडे द्यावी. कंपनीच्या मतानें Directors निवडले जातील. असें जर न केलें तर कांहीं कांहीं गोष्टींत मोठी पंचाईत पडेल. समजा कीं एकाद्या मनुष्यानें एकादें पुस्तक लिहिलें, आणि कंपनीकडे विकत घेण्यास पाठवलें, तर काय तें पुस्तक प्रत्येक sharer कडे पाठवणार ? तसा नियम ठेवल्यास पुस्तक कंपनीकडे आल्यापासून ३-३॥ वर्षांनीं मालकास त्याचा निकाल कळायचा. शिवाय जे कायदेशीर नियम करायचे ते कायदे जाणणाऱ्या मनुष्याकडून करून घेतां येतील. असा कंपनीसंबंधानें विचार आहे. आतां कंपनीला कामें काय मीं योजिलीं आहेत तीं:—

१ करमणूक नांवाचा पेपर. हा पेपर जानेवारीच्या १ ल्या शनिवारी प्रसिद्ध करून पुढें प्रत्येक शनिवारी प्रसिद्ध करावा अशी इच्छा आहे. या पेपर मध्ये पुढील विषय येणार. (१) मोठें novel (२) २-३ खेपेंत संपेल अशी गोष्ट (३) नाटक (४) प्रहसन (५) चालूं विषयावर छोट्या छोट्या विनोदी notes (६) मनोरंजक चुटके, विनोद महादाल्यायिका (७) केव्हां नवीन कविता (८) इहवृत्त व वर्तमानसार.

या पेपरला खर्च येईल तो १००० वर्गणीदार झाल्यास निघणार नाही. निदान २००० तरी पाहिजेत. दुसऱ्या सालीं तितके मिळतील अशी आशा आहे. पहिल्या सालीं खर्च निदान २००० रु. येईल. प्रत्येक अंकाच्या २०००

प्रति काढल्यास दर आठवड्यास पुढीलप्रमाणे खर्च येतो:

छपाई २० रु.	}	एकूण ३० रु.
कागद ६ रु.		
इतर व वांटणावळ ४ रु.		

५१×३०=१५३० निदान १५०० खरा. १००० प्रति काढल्यास १२०० येईल. परंतु तितक्या काढून कांहीं उपयोग नाही. या खर्चात Editorial खर्च मुळांच धरला नाही. आतां या पत्रांच्या जाहिराती-संबंधे पुढील व्यवस्था योजिली आहे.

डिसेंबरच्या पहिल्या केसरींत लहानशी जाहिरात घावयाची कीं, **करमणूक** नांवांचे अमुक तऱ्हेचे वर्तमानपत्र आम्हीं अमुक तारखेपासून काढणार आहों. वर्गणी अमुक, सांचा अमुक:—

याच जाहिरातींत पुढील गोष्ट सोड्या ठळक टैपांत ल्याव्यायची.

सूचना:— “ या पत्राच्या पहिल्या अंकाच्या १५-२० हजार प्रति प्रॉस्पेक्टस ह्याणून फुकट वांटल्या जाणार आहेत, तरी ज्यास आपल्या पुस्तकाची अगर जिनसांची प्रसिद्धी व्हावी अशी इच्छा असेल त्यानें अमुक तारखेच्या आंत आपली जाहिरात व दराप्रमाणें पैसे पाठवून घावेत. १५ हजार प्रति वांटणें ह्याणजे जवळ जवळ १००००० लोकांत जाहिराती वांटणें आहे. ”

ही सूचना दिल्यानें व जाहिरातीचे दर अगदीं कमी ठेवल्या-कारणानें जाहिराती अतोनात येताल असा माझा अंदाज आहे. व त्या जाहिरातींनीं पहिल्या अंकाच्या ज्या प्रति काढांवांच्या त्यांचा कांहीं तरी खर्च निघेल. आणि १५००० प्रति वांटल्या ह्याणजे पत्राचा प्रसारही अतोनात होईल; आणि दर तीन प्रतींस १ वर्गणीदार झटला तर ५००० होतील. या पहिल्या अंकास खर्च व वांटणावळ मिळून ३०० रुपये खर्च येईल. तेव्हां १५००+३००=१८००+२००=२०००. हे २०० रुपये English news papers कडे घालावे लागतील, कारण त्याशिवाय पेपर चालणें कठीण. पहिल्या सालींच २००० वर्गणीदार झाल्यास Editorial खर्चाखेरीज सर्व खर्च निघेल. पुढें फार झालें तर

जाहिरातीचें उप्तन्न तेवढें Editorial खर्चाकडे घालतां येईल, आणि तें १००० रु. झाल्यास, २००० वर्गणीदारांत व १००० रु. जाहिरातीच्या उप्तन्नांत, Editorial सकट सर्व पेपर ऐटीनें चालेल. पुढें वर्गणीदार होतांल ते व जाहिरातीचें उप्तन्न होईल तें सर्व कंपनीच्या नफ्यांत पडेल. ५००० वर्गणीदार झाल्यास [आणि २-३ वर्षांत ते तितके होतांल अशी माझ्या मनाची खात्री आहे] कंपनीस दरसाल १०००-२००० नफा राहिल. किंबहुना ज्यास्त पण कमी नाही. Editorial खर्चांत ४० रु. मुख्य Editor चा पगार, ३० दुसऱ्याचा, १५ तिसऱ्याचा. अगर कोणी गमतीदार असा मजकूर पाठवल्यास त्याला Remuneration ह्मणून देण्यास आणखी ५-७ रु. त्यांत घालून एडिटरच्या स्वाधीन करावे. ह्मणजे बाहेरून येणाऱ्या मजकुरास उजेत्त दिलें जाईल. कंपनीस जसजसा नफा होईल तसतसा Editor चा पगार वाढविला जावा. ह्मणजे त्यांसही उत्तेजन मिळून Paper चांगल्या तऱ्हेनें चालेल. त्याचप्रमाणें बाहेरगांवच्या बातमीदारांसही थोडेंबहुत remuneration देण्याची तजवीज करावी.

या वर लिहिलेल्या गोष्टी आपणांस व रावसाहेबांस कदाचित् माझ्या कल्पनेचे निवळ खेळ आहेत असें वाटेल. परंतु त्यासंबंधी विचार करकळून माझ्या मनाची पक्की खात्री झाली आहे कीं, या सर्व गोष्टी शक्य आहेत. इतकेंच नव्हे तर माझ्या ह्मणण्याचा विचार करून जर प्रथम २-३ वर्षे नफ्याकडे लक्ष न देतां कंपनी वरीलप्रमाणें करील, तर या सर्व गोष्टी अनुभवास आणून दिल्याखेरीज कधीं राहणार नाहीं. प्रॅज्युएट लोक जें आपल्या डिग्रिच्या जोरावर करतांल तें आमच्या सारख्यांची कठीं मेहनत केल्यानेंही होऊं नये, असें मला वाटत नाहीं.

हो, मी वर एक गोष्ट लिहिण्यास विसरलों, ती ही. पेपरची वर्गणी १ रु. सांचा केसरी एवढा. मजकूर आंतलीं २ पानें भरून. त्यांत जाहिराती शिरणार नाहींत. बाहेरचीं ह्मणजे १ लें व ४ हीं पानें जाहिरातीचीं. आतां तुम्ही ह्मणाल कीं, कंपनीनें एवढें मोठें थोरलें काम हातीं घेण्यापेक्षां आधीं लहान कामें घेऊन मग हें केलें तर? या प्रश्नाचें उत्तर मी असें देतो.

समजा कीं, कंपनीनें लहान लहान कामें घेतलीं पण तीं कामें हवीं तितकीं प्रसिद्धीस न्यायला जाहिरातींचा खर्च लागतो तो! तुमच्या चरित्रावरून पहा. ३ महिनें केसरींत जाहिरात ठेवली त्याचें Bill ३० रु. आजकालच्या गोष्टीचा जाहिरातीचा खर्च २५०।३०० रु. ! हा जो खर्च करून लोकांकडे जी भर करावयाची, तोच आपला 'करमणूक' सारखा झणजे, आबालवृद्ध घेतील असा, (केपरी कितीही उत्कृष्ट असला तरी कुणबी माळी घेतील असा नाहीं हें कोणीही कबूल करील) पेपर, असल्यावर कंपनीच्या कामास प्रसिद्धी झणजे हां हां झणतां मिळेल. त्याच्याकरितां निराळी खटपट नको !

वर्गणी मात्र नेहमीं आगाऊ. वर्गणी आल्याखेरीज दोन अंकापेक्षां ज्यास्त अंक जाणार नाहीत असा करडा नियम.

दुसरें काम जें मीं कंपनीकरितां योजिलें आहे तें आपल्या देशांतील व प्रसंगीं परदेशांतीलही मोठ्या लोकांचीं चरित्रें 'थोर लोक' या नांवाच्या मालिकेंत निरनिराळ्या पुस्तकांच्या रूपानें प्रसिद्ध करावयाचीं. हीं चरित्रें नाणावलेल्या लेखकांकडून लिहवून व त्यांस Remuneration झणून पुस्तकापाठीमागें १०० रु. देऊन हक्कांसह विकत घ्यायचीं. या मालिकेचा plan कसा तो मागें मीं आपल्यास लिहिलाच. शिवाय तुमचें, माझें, व रावसाहेबांचें बोलणें झालेंच आहे. तेव्हां आतां ज्यास्त लिहीत नाहीं.

आतां या संबधानें वर लिहिलेल्या प्रत्येक गोष्टीविषयीं आपलें व रावसाहेबांचें बोलणें होईलच. तेव्हां त्यांत ज्या ज्या कांहीं गोष्टी होतील त्या त्या सर्व मला कळाव्या, व आपलें सविस्तर मत कोणत्याही तऱ्हेच्या सबबी न सांगतां आपण मला बुधवारच्या आंत कळविलें पाहिजे.

आपण जेन ऑस्टेन्चे ग्रंथ वाचतां हें फारच चांगलें आहे. एमा किती वाचून झाली ? मला स्वतःला तिच्या novels फार आवडतात. तिच्या novels चांगल्या कळण्यास एक किंवा दोन वाचनांनीं कांहीं होत नाहीं. तिचा अनुभव व शिक्षण दोन्हीं संकुचित होती. यामुळें लभें, Balls खेरीज गोष्टी तिच्या novels मध्यें क्वचित् दृष्टीस पडतात. त्याचप्रमाणें

मध्यम स्थितीतल्या लोकांचे गुणावगुण मात्र त्यांत दिसतात. तिची Humour फारच फक्कड. जॉर्ज इलिअटची गोष्ट निराळी. दोघांची योग्यता मोठी आहे. आपण मात्र अनुकरण करण्यास योग्य अशी पहिलीच असें माझे अजून मत आहे. कारण जेन ऑस्टेनचें अनुकरण करणें जितकें कठीण आहे तितकें जॉर्ज इलिअटचें नाही. We shall see another George Elliot before we see another Jane Austen.

* वाबळे हल्लीं काय करतो ? त्याचें पत्न कां नाही. !

रावसाहेबांस शिरसा. नमस्कार. मुलांस आशिरवाद.

आपला भाऊ

हरी आपटे

ता० वरील सर्व गोष्टींवर विचार करून सविस्तर मत कळवावें. नुस्तें बरें आहे असें उपयोगीं नाही.

ती. रा. नानासाहेब यांची रजा संपत आली; यास्तव ते सोमवारी येथून गेले.

Dear Tatyasaheb,

I am very sorry to see that you do't write to me as often as I do to you. Yet when I am silent for more than a week both of you get vexed. Though you are so very fortunate in getting a wife of untiring energy and great intelligence, I do't think you should make her write all your letters to me. I want both of you to write to me. Had I been equally fortunate - but let it go.

* कै. रा. रा. कृष्णराव विनायक वाबळे कै. वा. हरिभाऊचें एक कॉले-जांतील स्नेही हे नेवासे येथील वकिलांचे चिरंजीव होत.

का. का.

डॉ. आनंदीबाईचे स्मारक

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीय कृत

Do'nt you intend to come here to see the exhibition? Do come. That's all I want to say here.

Yours sincerely

Hari Apte.

२५

मुंबई, सदाशिव गल्ली, गिरगांव

गुरुवार ४/७/८९

ती. सौ. काशीताई कानिटकर यांस

बालकाचे शिरसाष्टांग नमस्कार वि. वि.

आपलीं पत्रें पावलीं. त्यांत आपण लिहिल्याप्रमाणें मीं आधींच तजविर्जीत होतों. पुस्तक महाराजांपर्यंत गेलें. त्यांचा, गायकवाडांचा Private Secretary माझ्या परिचयांतला आहे. त्यास मीं वेळोवेळीं जाणें करीन. मीं संपतराव गायकवाडांस भेटलों होतों. (रविवारी) त्यांचें माझें बोलणें झालें. त्यांत मीं त्यांस असें असें पुस्तक झालें आहे ह्मणून सांगून महाराजांकडून कांहीं आश्रय द्यावा ह्मणून विनंति केली. आश्रय कोणत्या तऱ्हेचा पाहिजे ह्मणून त्यांनीं मला विचारलें. तेव्हां मीं जरा बुचकळ्यांत पडलों. शेवटीं जें माझ्या मनाला योग्य वाटलें तें सांगितलें. आपणांस तें कसेंहि वाटो. मीं त्यांस असें सांगितलें कीं, ग्रंथकर्त्रीची संसारास्थिती चांगली असल्यामुळें त्यांस या पुस्तकाच्या आश्रयरूपानें ह्मणा, अगर पुस्तक खपून फायद्याच्या योगानें जीं प्राप्ती होईल ती संसारास लावावी लागणार आहे असें नाहीं. पुस्तकाचा खर्चवेंच निघाल्यावर जो त्यांस फायदा होईल तो, व आश्रयरूपानें मिळालेल्या रकमा यांच्या सामर्थ्यानें चरित्र-नायिकेचें कांहींतरी स्मारक करून ठेवावें असा त्यांचा उद्देश आहे. यावर त्यांनीं मला स्मारक कोणतें करणार ह्मणून विचारलें; तेव्हां मीं ह्मटलें, हें आह्मांस आतांच सांगतां येणार नाहीं. जशी रकम जमा होईल तसें स्मारक काय करावयाचें तें ठरवितां येईल. त्यावर त्यांनीं मला विचारलें,

‘ बरें तुझीं स्मारक करणार तर कांहीं प्रॉस्पेक्टस वगैरे काढला आहे ? ’
मीं त्यांस सांगितलें प्रॉस्पेक्टस वगैरे काढला नाहीं, कारण गरीब लोकांनीं
अशा कृत्यास यावें काय ? शिवाय हें खींचें, त्यांतून अमेरिकेंतून
आलेल्या. इतकें मीं बोलतों, तों त्यांस महाराजांकडून बोलावणें आलें व
त्यामुळें त्यांस जावें लागलें. पुढें कांहींच बोलणें झालें नाहीं. पुस्तक महा-
राजांपर्यंत गेलें आहे. तर आपण स्वतः खुद्द राणीसाहेबांस याच अर्थाचें
पत्र पाठवावें. मीं Private Secretary स पाठवीनच.

होळकर सरकारांकडे खटपट केली होती; परंतु होळकर महाराज
एकाएकीं कोठून तार आल्यामुळें निघून गेले. पुनः केव्हां तरी पाहूं. काय
मौज आहे पहा ! पुढ्यास घालण्याकरितां मनाजोगें कव्हरही मुंबईस-अर्थात
हिंदुस्थानांत-मिळूं नये ! एम्बॉसिंग करून छापून काढूं झटल्यास त्याचें यंतहि
मिळूं नये ! पुस्तकें बांधण्यास गेलीं. डिप्लोमा छापून झाला. रा. रा.
कुलकर्णी यांची वायको अतोनात आजारी असल्यामुळें ते अद्यापि अलीबागे-
सच आहेत. यामुळें कामाचा नुसता चुथडा उडाला आहे.
कसें होणार असेल तें होवो. मीं हल्लीं Robert Eldmere वाचीत
आहें. पुस्तक मीं मागें एकवेळ अर्धवट वाचलें होतें. त्या वेळेपेक्षां या खेपेस
गळा तें फारच आवडत आहे. रावसाहेबांस सांगावें आपण तें अवश्य
वाचाच. त्याविषयीं व येथें येण्याविषयीं सर्व हकीकतींचें पत्र पुढील खेपेस
पाठवीन.

आपला भाऊ

हरि आपटे

२६

मुंबई:—गिरगांव ब्याकरोड—सदाशिवगल्ली

१९—८—८९

ती. सौ. काशीताई कानिटकर यांस:—

वालकाचा दोन्ही कर जोडून शिरसाष्टांग नमस्कार वि. वि. आपले-
कडून पंडिताबाईंच्या आक्षेपांस उत्तर ह्याणून जें इंदुप्रकाशांत पाठविण्या-
करितां पत्र आलें तें पावलें. (काय त्रास आहे पहा ! यावेळीं माझ्या
शेजारीं एक आमच्या ओळखीचा जुन्नरचा जोशीभट बसला आहे. तो

पुनः पुनः मधें बोलून मला पत्रच लिहूं देत नाहीं. बघा मजा. त्यांन मला इतक्यांत विचारलें, कोणाला पत्र लिहितां ? मीं त्यास सांगितलें, आमचे स्नेही डहाणूस मुन्सफ आहेत त्यांस लिहितां आहे. तो विचारतो, ते कोण आहेत ? मीं त्यास म्हटलें, मुन्सफ आहेत ते. त्यावर तो एकदम ह्मणतो, “ वाहवा बाहवा, खाशी सोय झाली. मला त्या बाजूला जायचें आहे तर आपण त्यांना एक शिफारसपत्र द्या. माझ्या लेकीचें लग्न कर्तव्य आहे. मुलगी मोठी झाली आहे. जवळ पैसा नाहीं. अनायासं गरीबाचें काम होईल ५-२५ रु. मिळाले तर. ” अशी भिक्षा मागून पोरीचें आपल्या हातानें वार्डेट बरें करून देण्यापेक्षां तिला शारदासदनांत पाठवून कां सुखि-क्षित करीत नाहीं ? असा प्रश्न माझ्या अगदीं जिव्हार्थी आलेला आहे; पण मीं कपाळाला आंढ्या घालून, तुझे बसणें यावेळीं मला नको आहे हें जिकडून दाखवतां येईल तिकडून दाखवून, त्याच्या बोलण्यास हो हो करीत आहे.— मला वाटतें माझा हेतु त्याला कळला असावा. मी या गेल्या वाक्यांत शेवटले २-३ शब्द लिहीत होतों तों ‘ चला जावं आतां ’ असें ह्मणून तो उठून चालता झाला) जाऊं द्या. मला आतां पत्राकडे वळूं द्या. थोडीबहुत धिट्टाई करून मीं एक गोष्ट केली आहे. ती ही कीं, आपलें पत्र या अंकांत छापण्यासाठीं दिलें नाहीं. कारण तें पत्र छापण्यायोग्य असें मला वाटलें नाहीं. तुमचें माझे कित्येक बाबतींत जुळत नाहीं ह्मणून मला तें पत्र अयोग्य वाटलें असें नाहीं. तर तुमचेंच मत कां होईना, पण तें फार पुळपुळीतपणानें लिहिलें आहे, इतकेंच नव्हे तर पुष्कळ ठिकाणीं (पुढील शब्द लिहितां याबद्दल माफी करालच) पोरकट दिसतें; ह्मणून मला तें पत्र तुमच्या सहीनें प्रसिद्ध होणें बरें वाटत नाहीं. माझे मत असें कां झालें याबद्दल थोडेसें लिहितां.

* रमाबाई व तुम्ही दोघीही चरित्रांतील दोषांचा बोजा माहिती

* पंडिता रमाबाई या माझ्या मैत्रिणीपैकी एक होत्या. त्या व डॉ. आनंदीबाई जोशी या अमोरिकेंत डीन बॉडले यांचें येथें रहात असत. त्यावरून त्यांना डॉ. आनंदीबाईची चांगली माहिती होती.

का. का.

देणारावरच ठेवतां. परंतु माहिती देणारानें दिलेली माहिती खरी किंवा खोटी हें पाहणें काम कोणाचें ? तुझी इतिहास लिहिणार. तुमच्यापुढें आलेल्या साक्षीदारांत खरें खोटें कोण हें पहाणें तुमचें काम ना ? माहिती देणाराकडे दोष आहे असें सिद्ध करण्यापूर्वी माहिती देणारावर आझी भरंवसा कां ठेवला हें सांगावयास नको काय ? निदान एवढें तरी सांगितलें पाहिजे कीं, माहिती देणाराच्या शब्दावर भरंवसा ठेवण्यास हरकत नव्हती. तो अगदीं भरंवशालायख मनुष्य होता इतकेंच नव्हे तर त्यानें दिलेल्या माहितीबद्दल खरेंखोटें कळण्यास मार्ग नव्हता. तेव्हां अर्थातच माहिती देणारावर सर्व प्रकारें भरंवसा ठेवावा लागला.

२ पुढें तुझी आणखी लिहितां कीं “ डॉ. आनंदीबाईबद्दल जसा मजकूर कळत गेला त्या मानानें माझ्या हातून मजकूर येत गेला.” काय विलक्षण कबुलीजबाब हा ! चरित्र लिहिणाराच्या मनोवृत्ति जर बदलत गेल्या तर त्याचें हातून चरित्र चागलें व्हावें कसें ? चरित्र इतिहास लिहिणाऱ्यानें मनोवृत्ति माझ्या ताब्यांत नाहीं झणणें झणजे काय झणण्यासारखें आहे तें तुमचें तुझीच पद्दा. यांत एक ध्वनि तर असा निघतो कीं, कित्येक गोष्टीसंबंधानें ग्रंथकर्त्रीची मूळचीं कांहींच मतें नव्हतीं. आनंदीबाईचें चरित्र लिहितांना ज्या कांहीं गोष्टी दृष्टोत्पत्तीस आल्या, त्यावरून मतें तयार झालीं.

बोटीवरच्या इंजिनियरच्या गोष्टीसंबंधानें आपलें लिहिणें यथास्थित आहे.

“ खिस्ती मिशनरी लोकांसंबंधानें ‘ एका शितावरून भाताची परीक्षा होते ’ या झणणीप्रमाणें माझे मत झालें व अजूनही अंशतः आहे. खिस्ती लोकही खालच्या प्रतीच्या लोकांच्या वर्तनावरून सर्व हिंदूंचा आचारविचार असाच आहे असें मत ठोकून देतात ” हें वाक्य वाचून मला त्यांतील पोरकट विचारांचें अतिशय हंसू आलें व अजूनही येत आहे. (माफी करा) अहो ! मनुष्यस्वभावाचा पुरा परिचय होण्यास एक जन्म पुरावयाचा नाही ही गोष्ट कोणीही कबूल करील; पण खिस्ती लोक नीच प्रतीच्या

लोकांचें वर्तन पाहून सर्व हिंदूंबद्दल मत ठोकून देतात ह्यापून आपणही तसेंच करणें वाजवी होईल काय ? काय पण कार्यकारण भाव ? ज्याबद्दल तुझीं त्यांना दोष लावतां तीच गोष्ट तुझी करतां, आणि ती करण्याला आधार काय तर ते लोक तसेंच करतात ! मग पुणेवैभवासारखीं भिकारडीं पत्रें एका शाळेंत जाणाऱ्या मुलांच्या दुर्वतनावरून सर्व शिक्षित मुलांबद्दल तर्क करतात त्यांनाही कां शिव्या देतां ? त्याचप्रमाणें एका शितावरून भाताची परीक्षा आणि एका व्यक्तिवरून समाजाची परीक्षा या देन्ही गोष्टी सारख्याच काय ? असें जर असतें तर Sociology इतकी भयंकर complex कां झाली असती ? विचारा भात एकाच धातूच्या, अतएव ज्याची उष्णता-वाहकता सारखी आहे अशा भांड्यांत, एकाच उष्णतोगमस्थानाजवळून उष्णता घेऊन शिजत असतो. आणि समाज-पण मी हें कशाला लिहूं ? काय तुझाला माहीत नाही ह्यापून लिहावयाचें ? “ वर्तमानपत्रांवरून व चरित्र लिहितांना जी ख्रिस्तीमंडळी आढळलीं तीं तीं मीं ह्याणतें अशांतलींच आढळलीं.” कबूल. पण इकडे पहा. आपल्या वर्तमानपत्रांत ख्रिस्ती लोकांच्या दुर्वतनाचें एकादें उदाहरण घेऊन लिहिलेलें जसें आढळलें, तसें त्यांच्या सत्कृत्याबद्दल कधीं वाचलेंलें आपणांस आठवतें काय ? आमचीं वर्तमानपत्रें निव्वळ त्यांचे दोष पहात बसून त्यांजवर खल करीत बसतात; पण त्यांच्या सत्कृत्यांबद्दल कोणी कांहीं लिहिलें आहे काय ! दोषांबद्दल लिहिल्यानें दोष तुमच्या नजरेस आले. पण गुण मात्र आले नाहीत. कारण तुमचें मतच वाईट झालेलें ! हजारों लोकांस शिक्षण देण्यासाठीं झटणाऱ्या लोकांत १०-२० लोक तुमच्या नजरेस आले त्यावरून सरसहा तुझीं त्याच मालिकेंत गोंवतां ? अहो, मिशनरी ह्याणजे सद्गुणाचे पुतळे असें माझे मुळांच ह्याणणें नाहीं. तेही आमच्याप्रमाणें मनुष्यच आहेत; त्यांच्यांतही आमच्याप्रमाणें दोष आहेत. ज्या महारमांगांस सर्व हिंदू लोक तुच्छ मानून ईश्वरदर्शनाचाही लाभ घडूं देत नाहीत, ज्यांची सावलीही आपल्या अंगांवर पडूं देत नाहीत, त्यांना शिक्षण देणारे दुष्ट, आणि तुझीं चांगले ? आपल्या स्वजातीयांस रानटी अवस्थेंतून काढून त्यांची स्थिती सुधारून त्यांना ईश्वररूपेचा लाभ करून देणारे, आफ्रिकेच्या अंतर्भागांत जाऊन परोपकारार्थ झटणारे मिशनरी

कोणीकडे ? आणि रानावनांत बसून अप्पलपोटेपणानें तप करून ईश्वरप्राप्ती करून घेण्यास झटणारे भट कोणीकडे ? ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होण्यास त्याचें मूलतत्व जें मानवप्रेम तेंच कारण होय.

राजाश्रयानें धर्म पसरतो, किंवा राजधर्मा लोकांचें हातून सत्कृत्यें विशेष होतात असें आपलें मत आहे. यांत जर खरेपणा असेल तर तो थोडा आहे. सत्कृत्यास उदार आश्रय देणारे राजे आजपर्यंत किती झाले याचा विचार कराल काय ? ख्रिस्ती धर्म काय किंवा बुद्धधर्म काय राजाश्रयामुळें कुठेंच पसरला नाही. उलट State नें Church शीं किती संबंध ठेवावयाचा याबद्दल वाद आहे. दोन्ही धर्मांचा प्रसार निव्वळ लोकाश्रयानें झाला. जर त्यांच्यापासून सत् न होतां असत झालें असतें तर एवढा प्रचंड व्यूह रचला गेला नसता. राजाश्रय हें एक साधन आहे. पण साध्य हेतु तरी मिशनरी काढतातना ? तो हेतु तुम्हीं काढीत नाहीना ? आमचे लोक अनेक गोष्टींत सरकारापाशीं दाद मागतां मागतां कंटाळले ह्मणून आतां त्यांनीं सरकारजवळ गा-हाणीं नेण्याचें सोडलें ही गोष्ट मला प्रथमच कळली. अहाहा, दाद मागून कंटाळण्याइतका दीर्घोद्योग आमच्या लोकांत असता तर काय पाहिजे होतें ? अहो, माझ्या देशबंधून्हे ! माझी ताई ह्मणते त्याप्रमाणें खरोखरच जर तुमच्या अंगांतल अनुपम दीर्घोद्योग संपून तुम्ही कंटाळलां असाल तर स्वदेशसुधारणेची आशा सोडा. कां कीं इतक्यांतच तुम्ही कंटाळलां. अजून तुम्हीं केलें आहे काय ? सुधारणानगरींतील प्रज्वलित दीपांचा एक लक्षांश प्रकाश तरी तुम्हांस मिळाला आहे काय ? बावांनो ! अजून तुम्हांला लाखों मैल प्रवास करावयाचा आहे रे ! ताईसाहेब, मी आजपर्यंत असें समजत होतों कीं, मिशनरी लोकांचा दीर्घोद्योग व बंधुप्रीति या दोन गोष्टींची आमच्यांत उणीव आहे; त्याचा बीजांकुर उद्भवत आहे. पण आपण ह्मणतां त्याप्रमाणें त्यांचें झाड होऊन वटून जाऊन त्याचा सत्य-नाशही झाला असेल, तर मग स्वदेशसुधारणेसंबंधीं

हताशे आशे तूं निघ निघ, नको संग लवही

असेंच ह्मणावें लागेल. मिठाचें आपण उदाहरण दिलें, पण

तें कसें लागूं पडतें तें मला कळत नाही. मिशनरी लोकांचा दारुविरुद्ध प्रयत्न चालला आहे त्यांत त्यांस यश आलें आहे काय ! ज्या ठिकाणीं पैशाचा संबंध आहे त्या ठिकाणीं मिशनरी काय किंवा सरकार काय दोन्ही सारखेच.

राजाश्रयामुळें मिशनऱ्यांनीं काय केलें मला कळत नाही. राजाश्रय मिशनऱ्यांना आहे असें ह्मणण्यापेक्षां तुझ्यालांच (negative) आहे असें तुझी समजा. तुझ्याला राजाश्रय आहे. तुमच्या रीतीभातीत राज्यकर्ते पडत नाहीत, (हाच Negative राजाश्रय) ह्मणूनच तुझी आपल्या बायकांस पाहिजे त्या तऱ्हेनें वागवतां; दुदैवी बालविधवा १४-१५ वर्षाची झाली नाही तोंच तिला तीर्थ, पुण्यनदी अशीं मोठमोठीं नांवे देऊन ब्राह्मणांच्या पडशा भरण्याकरितां त्यांनींच केलेल्या जागांत नेऊन न्हाव्याकडून भादरवतां; शिव शिव, मला पुढें लिहवत नाही. जरा टांक खाली ठेवितों. ताई, हें Negative राजसहाय्य जर तुझ्याला नसतें, आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें मिशनरी लोकांचे स्वधर्मी राजे जर त्यांच्या ह्मणण्याप्रमाणें सर्वथा करते, तर खरोखर वरच्यासारखा दुर्धर प्रसंग येऊन कानाकोपऱ्यांत तोंड दडवण्याची पाळी आज एकाही विधवेवर आली नसती. काय जें वार्डट झाले असतें तें एवढेंच कीं, जुलमानें किंवा आपखुशानें लोक खिस्ती झाले असते; आणि हिंदू हे हिंदू झाले काय किंवा खिस्ती झाले काय मला सर्वच सारखें ! कारण माझें धर्माविषयीं मत काय आहे हें तुझ्यांस ठाऊक आहेच. तेव्हां ताईसाहेब, मिशनरी लोकांच्या हातून सत्कृत्यें होण्यास राजाश्रय कारण आहे हें म्हणणें मुळीच खरें नाही. हिंदू असो कीं मिशनरी असो, ज्या गोष्टीत एकावयाचें त्याच गोष्टीत सरकार ऐकेल. आमच्यांतील वार्डट रीती मोडण्यास सरकारनें हात घालावा असें मिशनरीच नव्हे पण आमच्यांतील कित्येक लोकही ह्मणतात. पण नाही सरकार हात घालीत ! जिथें Political reasons किंवा Financial reasons आली, तिथें मिशनरींच्या दीर्घाद्योगाचाही उपयोग होत नाही; तर आमचा, पाण्यावरील बुडबुड्याइतकें ज्याचें जीवित, तो उद्योग कसा टिकेल ?

Contageous Diseases बद्दल ओरड कोणी नेटिव्ह पत्रांनं केलेली आठवते काय ? ती ओरड मिशनरीनीच केली व त्यांस सिद्धीही आली. याचें कारण मिशनरी लोकांचा दीर्घोद्योग व त्यामध्ये Political किंवा financial reasons चा अभाव. राजपक्षाचा संबंध कांहीं नाहीं. सद्देतु पाहिजे. आमच्यांत तो नाहीं. Selfishness आमच्यांत फार. कारण बहुतांशी धर्मशिक्षण तसें.

४ अहो, बनामाच्या चुकीबद्दल तुम्ही कांहींच लिहूं नका. तुमच्या-जवळ त्यात्रेळीं वेबस्टर क्रोश नव्हता तर त्याचा उपकार लोकांना काय ? चुकी आहेना ? पुढें मला पुष्कळ त्याह्यायचें आहे. पण टपालाची वेळ झाली. वर लिहिलें आहे यावरून जर पत्रांत कांहीं बदल करावा असें वाटलें तर तो करून पत्र पाठवून द्या; झणजे पुढील अंकीं छापित. तसला कांहीं बदल करावयाचा तर तसेंच पाठवा. तसेंच नेऊन देईन. पण बनामाची चूक बिलकुल गाळा कशी. त्याचप्रमाणें पहिल्या आंकड्यांतही मी सांगितल्याप्रमाणें बदल करा. मी आतां पुरें करतों, कारण टपालाची वेळ झाली.

आपला भाऊ

हरी आपटे

सर्व व्यर्थ ! माझा मोठा हेतू होता कीं माझे हें पत्र आणि इंदुप्रकाश वरोवर तुमच्या हातांत पडावें, झणजे इंदुप्रकाशांत पत्र कां आलें नाहीं असें तुझ्यांस वाटावयास नको. सही करून पत्र पोष्टांत नेलें पण आतां तें पत्र बडोद्यास * जात नाहीं असें जेव्हां पोष्टमास्तरनें सांगितलें तेव्हां परत आणलें. नाइलाजाची गोष्ट झाली; असो. तेव्हां आतां तसेंच पुढें लिहितां झणजे झालें. नाहीं तरी एक मोठा मुद्दा लिहावयाचा राहिलाच होता तो असा:-

“ आपल्या लोकांत अनेक धर्म व जाति आहेत त्यामुळें आमच्यांत ऐक्य होण्याची मारामार पडते; आणि त्यांत या ख्रिस्ती धर्मांमुळें भर पडत

* मीं कांहीं कामानिमित्त बडोद्यास जाणार होतें. पण सुरतेहूनच परत फिरलें त्यामुळें मला पत्रें उशीरां डहाणूस आल्यावर पोहचलीं.

का. का.

चालली आहे हें आमचें नुकसान ह्मणावयाचें कां फायदा ह्मणावयाचा ? ”
असा आपला प्रश्न आहे. याच्याच शेजारी मी आपला प्रश्न ठेवतो याचें उत्तर आपण काय देतां तें पाहूं !

आमच्या लोकांत पाश्चिमात्य विद्येचा प्रसार नव्हता तेव्हां लोक सनातन धर्माप्रमाणें वर्तन करीत. परंतु इंग्रजी विद्या आल्यापासून सर्व धर्म बुडाला. कोणाचा फायदोस कोणाच्या फायदांत नाहीं असें झालें. शूद्र लोक विचारे वर डोकां करीत नसत, ते आतां ब्राह्मणांशीं स्पर्धा करून त्यांचा अवमान करूं लागले. ब्राह्मणाब्राह्मणांतच काय पण प्रत्येक जातींत जुना व नवा असे पक्ष झाले, ह्मणजे मूळ जेथें १० जाती होत्या तेथें आतां २० झाल्या. प्रत्येक वर्गाचे पक्ष २. एक नवा ह्मणजे सुधारक आणि दुसरा जुना ह्मणजे सद्यस्थितीचे कैवारी यांचा. तर मग या पाश्चिमात्य विद्येचा आमच्यांत प्रवेश झाला हा फायदा ह्मणावयाचा कीं तोटा ? अहो, काय या इंग्रजी विद्येनें आमच्या समाजांत प्रलय करून सोडला आहे ? आमची एकी व्हावी कशी ? आमच्या बायका कीं हो आमच्या बरोबर नांदेनाशा झाल्या ! फिर्यादी करा कीं कांहीं करा, त्या साफ येत नाहीं ह्मणून सांगतात. हवी ती उठते आणि विलायतेस जाते. एक उठतो आणि आपल्या त्रायकोस अमेरिकेस पाठवतो. दुसरी बाई उठते आणि बेधडक आपला नवरा सोडून विलायतला जाऊन राहाते. शिव शिव कोण हा अनर्थ या इंग्रजांच्या विद्येनें केला आहे ! नको ही इंग्रजी विद्या ! असें जर कोणी ह्मटलें तर तुझी होस हो घाल, नव्हे ! जर तुझी इंग्रजी विद्येला नांवें ठेवणार नाहीं, जर तुझीं रखमाबाई-सारखीला * उत्तेजन देतां, आनंदीबाईसारख्या स्त्रिया आणखी निपजाव्या ह्मणून इच्छा बाळगतां, तर मग ख्रिस्ती धर्मावरच कां हो एवढें तुमचें हत्यार ! ख्रिस्ती धर्म ज्ञानप्रसार करून बंधुप्रेमाचें शिक्षण देतो, जी इंग्रजी विद्या

* हा उल्लेख दादाजी वि. रखमाबाई या दाव्याबद्दल असला पाहिजे. या दाव्यानें त्यावेळीं समाजांत मोठीच खळबळ उडविली होती. त्याची सविस्तर हकीकत केळकरकृत टिळकचरित्र-प्र. ८ पृ. १८६-१३ यांत दिली आहे.

वा. ना. दे.

एवढी तुम्हांला आवडते, जी तुमच्या दृष्टीस पडल्याबरोबर, नवी बाहुली मिळालेलें मूल आपल्या जुन्या बाहुलीकडे डुंकूनही पहात नाहीं, त्याप्रमाणें आपल्या जुन्या विद्येची स्थिती तुम्ही करून टाकली, मातृविद्येचें नांवही घेत नाहीं, तीच इंग्रजी विद्या— तुमच्या सुधारणेचें कारण, तुझांस मिळालेल्या प्रकाशनाचा उगम, धर्मकर्मसंबंधीं दुर्ग्रहलूप शृंखलांस तोडून टाकणारी, पण कोणच्याही विशेष विद्येच्या मार्गावर उपयोगी पडणारी मशाल, पारतंत्र्यमग्न जन जे लोहासारखे त्यांस स्वातंत्र्यरूपी सुवर्णमय करून टाकणारा परीस— अशी जी इंग्रजी विद्या तिचाच मिशनरी लोक प्रसार करित आहेतना ? Love thy brothers खेरीज ते कांहीं शिकवतात काय ? तुझांस आपापसांत भांडा म्हणून सांगतात काय ? तसें ते तर सांगत नाहीतच; पण तुमची भगवद्गीता बरीक सांगते खरी ! भगवान् परमेश्वर म्हणतात “ वा अर्जुना, अरे कसले आले आहेत मामे काके ! सोड बाण ! ” आणि हें पूर्णपणें अर्जुनाच्या मनावर बिंबवण्यास १८ अध्याय गीता ! Religion of Amity जितका ख्रिस्ती लोकांत आहे तितका आमच्या लोकांत नाही — कारण एका ग्रंथांत एकाच ग्रंथाच्या एका भागांत जर Religion of Amity तर पुढच्याच भागांत Religion of enmity ! ख्रिस्ती धर्माचे जे Dogmas आहेत ते सोडून द्या; पण त्यांचें मुख्य महत्त्व ख्रिस्ताचें उपदेशसार Love thy brothers हें आहे. याला कुठेही विसंगतता नाही ! माझे मित्र व शिक्षक Father Rivington हे ते व मी एकवेळ बोलतां बोलतां म्हणाले कीं “ आम्ही तुम्हां हिंदू लोकांपुढें दोन गोष्टी ठेवतो, Bible and Bottle. तुम्ही पहिली घेत नाहीं. दुसरी मात्र ताबडतोब उचलतां. ” मी त्यांस तत्काळ उत्तर दिलें कीं तुम्ही म्हणतां ही गोष्ट खरी आहे. दोन्ही न घेणारे थोडे. कांहींतरी एक घेणारे अतिशय. त्या अतिशय-पणाला मर्यादाच नाही. त्यावेळीं मी त्यांस इतकेंच झटलें, परंतु मी आज तुम्हांला असें सांगतो कीं, जितके झणून या आपल्या देशांत बाटली घेणारे लोक आहेत तितक्यांनी ती सोडून जर बायबल घेतलें तर मला वाईट वाट-

णार नाही. इतकेंच नव्हे उलट अतोनात आनंद होईल. ख्रिस्ती धर्मातील Dogmas कांहींहि असोत, आमच्या धर्मापेक्षां कल्पनेंत उदात्त तत्वांत तो कितीहि नांच असो; पण त्याचें आदितत्व जी बंधुप्रीति ती निःसंशय उदारमार्गाय आहे. दुर्बळांस व पतितांस उद्धरण देण्याचें काम आमच्या धर्मापेक्षां ख्रिस्ती धर्मानेंच अधिक केलें आहे. गरीबगुराबांच्या उपयोगी पडणें आणि तेंही अंगमेहनतीनें असें तुमच्या हातून कधीं झालें आहे काय? शेजारच्या घरचें माणूस मेलें असतां त्याचेबरोबर पोंचवण्याचा प्रसंग येऊं नये ह्याणून कड्याकुलपें लावून बसणाऱ्या भटांनीं ख्रिस्ती धर्मास अत्यंत निंघ ह्याणून शिव्या देणें फारच शोभतें ! कोणत्याही धर्मांत जा, धर्मतत्वे दोन. एक आशा आणि दुसरी भीति. ईश्वराच्या कृपेची आशा आणि त्याच्या दंडाची भीति. ज्या धर्मांत आशादर्शन अधिक तो धर्म चांगला. आर्ह्यां पडलो अप्पलपोटे, आर्ह्या लोकांस दूर सारतो. आमच्या मते आमचा धर्म चांगला. खरा ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग तोच. असें जर आहे तर कां हो इतरांना आव्हान करून सुखाचा वांटा देत नाही ? कां हो त्यांना दूर ढकलतां ? ख्रिस्ती धर्म असें करतो काय ? त्यांचा ईश्वर एकास अलीकडे ये आणि दुसऱ्यास पलीकडे जा असें ह्याणतो काय ? पुराणांतरीं तुझीच सांगतां कीं ' अजामिळ, अघासुर, ब्रजवधू, बर्की, पिंगळा, अशा गति दिली-'. परंतु आज एखाद्याच्या हातून यःकश्चित् चुकी झाली किंवा तो परदेशगमन करून आला, तरीही तुझी त्यास दूर लोटून पंक्तिपावन करूं नये, इत्यादि तुमच्या कृती मुळींच दुही माजवणाऱ्या नव्हेत ! एक वेळ कळून वा नकळून ह्याणा, चुकी झालेल्या लोकांस-पतितांस ह्याणा पाहिजे तर-नरकवासाच्या भीतीखेरीज कांहींही न देणारा, व म्हणून निराशा करून त्याच पापांत गटंगळ्या खाण्यास लावणारा तुमचा धर्म तुझ्यांस फायदेशीर जास्त असेल तर तुमचा तुझ्यांस लखलाभ होवो.

तुझी म्हणाल, आर्ह्या आपल्या पुराणांत अशा अनेक गोष्टी वर्णन करून ठेवल्या आहेत कीं, अमुक असुर अत्यंत पापी पण त्यास ईश्वरानें उद्धारलें हें उत्तेजन काय थोडें झालें ? कवूल, तुझी ह्याणतां त्याचप्रमाणें

पुराणांतरी लिहिलें आहे. पण त्याचा उपयोग काय ? जे तुम्ही आमचे धर्मबंधू धर्मोपदेशक हरहमेश, लहानसान कां होईना पण, पापाचरण केल्याखेरीज रहात नाही, खोटे बोलल्याशिवाय एक घटकाही जात नाही, पोरांना धाक-दपटशा दाखवतांना ' तो पहा आला बाऊ आतां टाकते त्यांच्याजवळ तुला ' इत्यादि बोलून तरी निदान खोटेपणा पदरीं घेतां, पापाचरणावांचून व्यवहार होत नाही (मग तें पाप किती कां यःकश्चित्त असेना, पण पाप तर खरें ?) असें स्पष्ट म्हणतां, पाप द्वणजे काय, तें माणसाच्या हातून कसें घडतें हें तुम्हांला माहीत असूनसुद्धां तुम्ही जर होईल तेवढीसुद्धां क्षमा करीत नाहीं; पापी लोकांस किंबहुना दारिद्र्यपाप ज्यांच्या पदरीं पडलें आहे अशांसही दूर लोटून कुशब्द बोलून धर्मबाह्य करतां; तर ज्या ईश्वरास पापकर्माचा अत्यंत तिटकारा; जो अत्यंत शुद्ध; तो ती क्षमा करील असें तुमचें सांगणें लोकांस तेव्हांच खरें वाटेल नव्हे ? ख्रिस्ति धर्म असें करीत नाहीं. तो सर्वास आशा दाखवितो; कोणाला दूर लोटीत नाहीं ' या मानव हो, आपण सर्वजण मिळून ईश्वरप्राप्ती करून घेऊं. आपल्या-पैकीं अशक्त असतील त्यांस या जीवितमार्गावरून प्रवास करण्यांत मदत करूं. जे वाट चुकून जातील त्यांस परत मार्गावर आणूं व आपल्यांत घेऊं ' असें शिकवणारा ख्रिस्ती धर्म जर दुही माजविणारा, तर मग तुमच्या धर्मास काय द्वणवें ? अहो, ईश्वराच्या घरीं सर्व सारखे तर आपण तसेंच मानून सर्वास ज्ञानदान करूं; सर्वास त्यांचे हक्क शिकवूं; एकमेकांच्या उपयोगी पडण्यास लावूं : अंती त्यांस सद्गति देऊं : ' इहलोके सुखं भुक्त्वा चांते सत्यपुरं ययौ ' असें करूं; असें सतत द्वण-णाच्या व त्याप्रमाणें करणाऱ्या मिशनरी लोकांवर दुही माजविण्याचा आरोप ठेवणें म्हणजे इंग्रजीतील एका म्हणीप्रमाणें आचरण करणें होय. Give a dog bad name and hang him. कुत्र्याला गोळी घालायचें मनांत आलें म्हणजे त्याला कांहींतरी नांवें ठेवावीं आणि मारून टाकावें. तुम्ही म्हणतां अशी दुही राष्ट्राला विघातक आहे. मी म्हणतां विघातक नाही इतकेंच नव्हे तर उलट सहायकारिणी आहे. एकतर ' गाडाभर

राष्ट्रहितास ख्रिस्ती लोक आड येतील काय? ९५

ओझ्यांत सुपाची काय कथा' या म्हणीप्रमाणें तुमच्या या १८००० भेदांत या नव्या भेदाची काय कथा? ज्यावेळीं मुसलमान, पारशी, फार कशाला ब्राम्हण, शेणवी, इत्यादि लोक अगदीं एक होतील त्यावेळीं ख्रिस्ती लोक मागें घेतील व राष्ट्राच्या कार्याला विघ्न आणतील हें तुम्हीं मनांत सुद्धां आणूं नका. ज्यांनीं ही राष्ट्रहिताची कल्पना तुमच्या डोक्यांत घातली तें देखील ख्रिस्तीच होते; आणि त्यांचे अनुयायी तुमच्या विरुद्ध जातील असें कां म्हणतां? राष्ट्रीयसभेविरुद्ध मुसलमान उठले, पारशा उठले, ब्राम्हणही होते; किंबहुना शेणवी पुढाकार घेणार असतील तर आम्ही त्यांत मन घालणार नाहीं असें झणणारे ब्राह्मणही येथें आहेत. परंतु हिंदुधर्मी हिंदु त्यांत आहेत तर आम्हीं त्यांत मन घालणार नाहीं असें म्हणणारा किंवा राष्ट्रीय सभेच्याविरुद्ध Native Christian एक तरी आढळला आहे काय? उलट ख्रिस्ती त्यांत खटपट करणारे आहेत. राष्ट्रहिताला एक धर्म लागतो असें नाही. तर Identity of Political Interests पाहिजे. तें असलें झणजे ऐक्य तेव्हांच होतें. मी कांहीं दिवसांपूर्वीं What is a Nation? (Qu'est ce qu'une Nation) या नांवाचें M. Revan यांनीं लिहिलेलें व्याख्यान वाचलें. त्यांत त्यांनीं बहुतांशीं असेंच सिद्ध केलें आहे. ख्रिस्ती मंडळीपासून आम्हांस साह्य मिळेल असें मी झणतों याचें कारण इतकेंच. ती शिक्षित झालेली असते. राष्ट्रहित त्यांस कळतें. तेव्हां अर्थातच त्यांचा व त्यांच्यासंबंधें इतर मिशनरींचा आम्हांला उपयोग करून घेतां येईल. मिशनरींच्या उपयोगानें आमच्यांत दुही माजेल असें झणत असाल, तर पाश्चिमात्य विद्येवर तोच आरोप ठेवून तिच्यापासून आमचें अत्यंत नुकसान झालें असें विधान करण्यास तयार व्हा. तसें नसेल तर मिशनरी लोकांवरून तो आरोप काढून घेण्यास तयार व्हा. माफ करा. तुम्ही ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला नाही; फक्त इंग्रजी विद्येनें, नवराबायकोनें हिंडावयास जाण्यास काय हरकत आहे, ओंवळ्यानें जेवळें म्हणून काय झालें, कुत्र्यास शिवलें म्हणून काय होतें, असे विचार तुमच्या मनांत उद्भवून प्रत्येक सुधारकानें जी गोष्ट केली पाहिजे, (आपल्या

विचाराप्रमाणें आचार ठेवावा) ती तुम्ही करतां; व त्यामुळें गांवांत कुणा बायांच्या घरीं गेलांत कीं त्या तुम्हांस कुंकूहि लावीत नाहींत; [तुम्हांला शिवायचें नाहीं असा त्यांचा हेतु] हें दुर्हास कारण नाहीं कां हो ? नावडतीचें मीठ आळणी या ह्मणीप्रमाणें कां उगाच खिस्ती धर्मावर आग पाखडतां ? वाईट गोष्टी त्यांच्यांत होतात, नाहीं कोण ह्मणतो ? पण बऱ्या वाईटाची वजावाकी करून बाकी जें राहिल त्यावरून जर बरेवाईटपणा पहावयाचा असेल तर खिस्ती धर्माचे मिशनरी आमचें पुष्कळ हित करीत आहेत असें ह्मटलें पाहिजे.

धर्मखातें हिंदुस्तानांत आहे, पण त्याचा व मिशनरी लोकांचा कांहीं-एक संबंध नाहीं. फक्त सरकारी पगाराचे Bishop, Lord Bishop वगैरे लोक आहेत. त्यांचा व मिशनरींचा साधर्म्याखेरीज कांहीं संबंध नाहीं. सरकारची मिशनरी लोकांस एवढीच मदत आहे कीं, त्यांच्या शाळांस Grants in aid सडळ हातानें मिळतात; त्यांना शाळेसाठीं इमारती बांधावयाच्या झाल्यास त्यांनीं तयार केलेली रकम देण्यास फार आढेवेढे घेत नाहींत. आम्हांलाही अशा मदती मिळतात, पण थोडा त्रास करावा लागतो. या शिवाय कांहीं मदत सरकारांतून मिशनरी लोकांस होत नाहीं. त्यांना चर्चें बांधण्यास किंवा कोणास वाटवण्यास मुळींच पैसा मिळत नाहीं. उघडपणें हो ! मग गुप्तपणें मिळत असल्यास त्याची माहिती मला नाहीं. आणि मला वाटतें तुम्हांलाहि नसेल.

तुम्हांला Aunt या शब्दाचा अर्थ ठाऊक नाहीं ह्मटलें कोणी ? जर कोणी असें ह्मटलें नाहीं तर मग तुम्हां त्या शब्दावर एवढी चर्चा कां करतां ? तुम्ही म्हणतां Aunt या शब्दाचा अर्थ करण्यांत तुमची चूक नाहीं. कां नाहीं ? प्रत्यक्ष रमाबाई सांगतात कीं, माझे व आनंदीबाईचें नातें मावशीभाचीचें. आतेभाचीचें नव्हे. तुम्हां लिहिलें आहे आतेभाचीचें. मग तुमची चूक नाहीं कशी ? तुमचा समज असा झाला. तुम्हांला अमक्यानें असें सांगितलें नाहीं, तुमची कल्पना तशी झाली, असें म्हणण्यांत तात्पर्य

काय ? उद्यां परीक्षेंत आमचें उदाहरण चुकलें आणि आम्हीं जर त्या परीक्षकांस म्हटलें “ अहो ही माझी चूक नाही; जेथें कागदांत x आहे, तेथें मला y वाटला, आणि माझा असा समज Supervisor नें दूर करावयाचा तो केला नाही ” तर काय उपयोग होईल ? फार झालें तर एवढें म्हणतील कीं “ होय बुआ, तुझ्या हातून तशी चूक होण्याचा संभव होता खरा. ” पण एवढ्यावरून माझी चूक नव्हे असें सिद्ध होतें काय ?

येथपर्यंत तुमच्या पत्रासंबंधीच मजकूर झाला. मला कांहीं खाजगी मजकूर लिहावयाचा होता. माझ्या मनाच्या सद्यःस्थितीबद्दल लिहावयाचें होतें तें राहिलेंच. असूंया. पुनः लवकरच पत्र लिहीन त्यांत लिहीन.

Tuesday, August, 20

Recieved ' Balasaheb's quite obviously autobiographical story. I am very much delighted with his diction and art of painting. I have liked the story very much; but then do you guarantee that the next part will follow very soon ? If not, I am not for publishing it. We have already got some unfinished things. What will the subscribers say if we add on to that sum ? You blame me for leaving my essay unfinished; our Mogre's pieces are unfinished. My novel has not as yet got to its end. And who knows ? Balasaheb may not send in the उत्तरार्ध. The story s beautiful. I have liked it most; but then if it

१ हे बाळासाहेब कोण मला आठवत नाहीत. कदाचित प्रवरा संगमचें एक पूर्वे पिढीचें श्रीमंत गृहस्थ, खालावलेले, मोठे रासिक, बुद्धिवान् असे येत असत. त्यांनीं त्या गोष्टी लिहिल्या असाव्या. त्यांचे नांव बाळासाहेब होतें.

का. का.

remains unfinished what will be the use? How are the subscribers to put faith in our promises? If you see no weight in these objections of mine, please write to Mr. Kulkarni to send the story to the press. I have sent it to him and have written to the effect that he should defer sending the story to the press until he receives some word from you. माझी इच्छा फार आहे की, ती गोष्ट आपल्या पुस्तकांत अवश्य यावी. त्या योगें एका भावी ग्रंथकाराची महाराष्ट्र-जनांना ओळख होईल; जर कां ती माझ्या निबंधाप्रमाणें अगर मोगन्यांच्या कवितांप्रमाणें असमाप्तच राहिली तर काय होईल याचा विचार करा. त्यांतून आणखी, निबंधांची व कवितांची गोष्ट निराळी. त्यांचेकडे लोकांचें लक्ष नसतें. गोष्टींकडे लोकांचें लक्ष फार. त्यांतून ही गोष्ट विशेष चटकदार अशी आहे. याचा विचार करून तुमचें दोघांचें काय तें ठरतांच कुलकर्णी यांस पत्र लिहा. झणजे तुम्ही मला लिहून मी त्यांस लिहिण्याइतका वेळ जाऊं नये. त्याचप्रमाणें मलाही त्याच वेळीं पत्र टाका.

आपला भाऊ

हरि आपटे

आपल्या भावजयीची प्रकृति बरी आहे.

२६

मुंबई, गिरगांव-सदाशिव गल्ली,

सप्टेंबर ता. ४ सन १८८९

ती. सौ. काशीताई कानिटकर

वडिलांचे सेवेशीं

बालकाचे शिरसाष्टांग नमस्कार वि. वि. आपलीं एक दोन कार्डें आलीं. त्याप्रमाणें मी आपणांस पत्र पाठवावयाचें, परंतु कामरेजचा पत्ता काय लिहावा हें मला कळेना. आजच डाहाणूहून तात्यांचें पत्र आलें त्यांत

त्यांनी "रा. रा. ^१ वामनराव पंडित यांनी कामरेजेस मंडळीस सुखरूप पोहों-
चविल्याचें" लिहिलें आहे. तेवढ्यावरून मी हें पत्र त्यांच्या पत्त्यावर लिहित
आहें. नाहींतर मला कांहीं नांव आठवलें नव्हतें. अस्तु. आपण लिहिल्या-
प्रमाणें आपलेकडे पुस्तक पाठविण्याविषयी रा. कुळकर्णी यांस लिहिलें
आहे. मि. रा. बाबा यांस First Principles विषयी पत्र लिहिलें.
त्याचें उत्तरही आलें. खरोखर झटलें झणजे मी आपणांस याचे पूर्वाच
एक मोठें पत्र लिहिणार होतों, परंतु आपलें मागलें पत्र आल्यावर कांहीं
कारणामुळें लिहिलें नाहीं. आणि याही पत्रांत मी विशेष कांहींच लिहि-
णार नाहीं. कारण आपण त्या ठिकाणी मित्रमंडळींच्या सुखसमागमांत
गर्क झाल्यामुळें असें उगीच चन्हाटासारखें लांबच लांब पत्र पाठविणें,
आणि तें आपणांसच वाचण्यास लावणें मला प्रशस्त वाटत नाहीं. आपण
Mrs. Haliburton's Troubles पाठविलें तें पावलें. आपणांस
तें कसें काय वाटलें तें आपण लिहिलें नाहीं. मी हल्लीं जिब्लासचें चरित्र
वाचांत असतों. त्याचीं शंभर एक पानें राहिली आहेत. काल रोजीं मी एक
फार मजेदार पुस्तक विकत घेतलें आहे. त्याचें नांव Jacques Bon
homme (मला विचारा जाक्). हें John Bull and his Island
च्या कर्त्यानें लिहिलें आहे. इंग्रजांचें टोपण नांव जसें 'जॉन् बुल्' आहे
तसेंच फ्रेंचांचें टोपण नांव "जाक् बॉनाम्". आहे. त्यांत कर्त्यानें फ्रेंच
लोकांची एकंदर माहिती दिली आहे.

भाषा फारच चटकदार व विनोदी आहे. आपण वाचून पहावें असें
मला वाटतें. माझे वाचन झालें झणजे पाठवून देऊं ? आपल्या भावजयीची
प्रकृती बरी आहे. रा. रा. वामनराव पंडित यांची व माझी ओळख नाहीं.

१ कै. वामन सखाराम पंडित हे गृहस्थ बडोदे राज्यांत पोलीस खात्यांत
नोकरी होते. त्यांची वडील कन्या ताईबाई पंडित ही कवयित्री होती;
तिची माझी पत्रोपत्री ओळख होती. ती प्रत्यक्ष व्हावी झणून मी त्यांचें-
कडे कामरेजे येथें गेलें होतें. हें गांव तापी नदीच्या कांठीं सुरत जिल्हा काठोर
तालुक्यांत आहे.

तरी त्यांची ओळख व्हावी असें मी इच्छितों असें त्यांस सांगा. त्यांची कन्या ताईबाई यांसही आपणांस योग्य वाटल्यास माझे नमस्कार सांगा. इतर नवल वि. कांहीं नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

आपला भाऊ

हरि आपटे

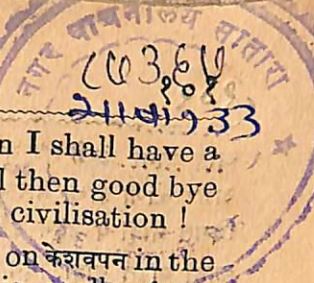
२७

Dear Sister,

What do you think of this act⁹ of Mr. Agarkar? Did you know of it before? Is it not an act worthy of a great man? In these days of servile obedience to custom and public opinion, are not those men great, who unflinchingly come forward, try to break the fetters, and advise others to do the same? I was so very glad to read the prospectus, that my first thought was to go and give my respects to the worthy professor with these words. "Well done, Prof. Agarkar, you are a great man. Expose those jackdaws under the garb of peacocks, and if you allow me, I shall very gladly and enthusiastically assist you in plucking off their false feathers." But unfortunately I am no one since I am not a

१ कै. प्रो. आगरकर व लोकमान्य टिळक यांच्यांत केसरींतील लेखांबद्दल मतभेद होत असे. आगरकर सामाजिक सुधारणांवर लेख लिहित ते लोकमान्यांना पसंत पडत नसत, नापसंत लेख फाडून टाकण्यांत येई. या मतभेदापेक्षां आपण आपले विचार स्वतंत्र पत्र काढून प्रतिपादावें ह्याणून प्रो. आगरकरांनीं सुधारक काढला ही गोष्ट वर उल्लेखिली आहे. का. का.

आगरकरांचा केसरीशीं संबंध २५ आक्टोबर १८८० रोजीं सुटला व त्या नंतर १८८८ सालीं त्यांनीं सुधारक काढला. वा. ना. दे.

graduate. Day will soon dawn when I shall have a paper of mine. It is not distant. Till then good bye to you, my thoughts of reform and civilisation !

What do you think of the letter on केशवपन in the ज्ञानप्रकाश ? I don't know whether it is really from the pen of a lady. I Shall let you know if I get the information. I am very glad to tell you that my book⁹ is a great success. More than 800 copies are already sold . Subscribers from all sides of India almost poured in. And it is not yet 2 months. The first copy was dispatched (and that to you) on, I think, the 23rd of June. Bombay alone bought 350 and wants 150 more. What do you think of the business ? The number of ज्ञानप्रकाश you want will be sent soon. The Editor has promised me to give a copy soon. Do you receive the paper in exchange for our Magazine ? The Manager promises to send it. Nothing more from your dear brother

Hari N. Apte.

नगर वाचनालय, सातारा. २८

लोणावळें:

मार्च ता० २५ सन १८९२

प्रिय तात्या व ताई,

आपल्या प्रकृतींचा कालच्या पत्रांतील मजकूर वाचून माझी काय स्थिति झाली असेल याची तुझीच कल्पना करा. माझी स्वतःची विशेषशी सुधारली नाही. आज बरेच दिवस सकाळच्या प्रहरीं अंधरुणावरून उठतांना माझी पाठ जड होते, व उगीच पडूनच राहावे असे वाटते. जर मी आपो-

१ हें पुस्तक ह्मणजे बहुधा " आजकालच्या गोष्टी-मधली स्थिति" हें असावे.

वा. ना. दे.

आप जागा झालों तर नुसतें उठवत नाही एवढेंच. परंतु आवाज होऊन अगर केंणी हांका मारल्यावरून जर जागा झालों, तर चक्रर येऊन पुढें दिसत नाही व उठून उभें राहवत नाही. सुमारे अर्ध मिनिट असें होतें. मग कांहीं वाटत नाही. दिवस वाचण्याविचण्यांत बरा जातो. संध्याकाळीं मी हिंडायला देखील जातो, पण पहिल्यासारखें जोरानें चालतां येत नाही. बाकी जेवण बरें जातें. झोंप बरी येते. इतर सर्व व्यापार ठीक होतात. पाठ-दुखणें, खांदे दुखणें, डावा हात, पायाचे चवडे हें चाललें आहे. बरा पहिल्याप्रमाणें होईन तेव्हां खरा.

‘खरी कां खोटी’ तुम्ही वाचून तुम्हांला आवडली हें वाचून मला आनंदोपेक्षां आश्चर्य फार वाटलें. मला ती गोष्ट आपल्या हातून बरी वठली आहे असें वाटत नाही. याचें कारण सांगतां. ‘पाडव्याला भेट’ ज्यावेळीं लिहिली त्यावेळीं राधाबाई, कृष्णराव वगैरे मंडळी मला अगदीं खरी अशी भासून त्यांच्या आनंदाबरोबर आनंद, शोकाबरोबर शोक याप्रमाणें माझ्या मनाचें तादाम्य झालें. तिसरें प्रकरण लिहित असतां मी कितीतरी वेळां लिहित असलेला कागद पलीकडे सारून डोळ्यांवाटे गालांवर घळघळणारे अश्रु पुसण्याकरतां उपरणें घेतलें असेल. पुरी झाली तेव्हां मी आपल्या स्वतःशीं असा उद्गार काढला कीं, “जरी सर्व दुनियेनें या गोष्टीस नीरस झटलें तरी मी कालत्रयींही झणणार नाही.” “खरी कां खोटी” ही गोष्ट मी ५ दिवसांत लिहिली. पण मला त्यांतलीं पातें कळसूत्री बाहुल्याप्रमाणें आहेत असें वाटलें. खरीं वाटेनात. मला रडूं तर कोठेंही आलें नाहीं. असो. एकंदर लोकांस व वर्तमानपत्रांस जर बरी वाटली तर चांगलेंच झालें म्हणावयाचें ! अगोदर यंदां मासिक पुस्तकाच्या नियमितपणांत ह्यगय झाली आहे. त्यांतही पाडव्याचा अंक न निघतां तर मग मनोरंजनाची फार फर्जीती झाली असती. तो प्रसंग टळला एवढ्यानेंच मी आनंद मानतां. वरकड नवल वि. कांहीं नाही.

आपला भाऊ
हरि आपटे

लुच्च्या गुलामा * वामना, तुला रोज रोज गाष्टी वाचायला पाहिजेत काय ? दम धर तुझी माझी गांठ पडूं दे, झणजे तुला सांगेन गोष्टी ! तुझे तें आनंदवृत्त कसे काय चाललें आहे ? आह्मांला त्याचा अंक येत नाही, याबद्दल आह्मी आपलें मनोरंजन तुझ्या हातीं पडूं नये अशी तजवीज करणार आहों, समजलास ! माधवरावाची प्रकृति कशी काय आहे ? त्या किशीला एक फारच चांगला नवरा पाहिला आहे असा माझा तिला निरोप सांग.

२९

पुणें बुधवार पेठ

नोव्हेंबर ता. ६ सन १८९२

बालकाचें मनःपूर्वक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष. ताई, आज किती दिवस पत्र लिहीन, लिहीन असें झणतों आहे. आपल्याकडून पत्र आलें कीं त्याचें सविस्तर उत्तर उद्यां लिहावयाचें असा वेत झाल्याखेरीज एक दिवस-एक संधी-देखील गेली नाही. परंतु आळसाच्या अतिरेकाने-प्रेमाच्या न्हासामुळें नव्हे हो, खास नव्हे-ती उद्यां कधींच उजाडली नाही. सविस्तर पत्र लिहावयाचें झणून लहानसान पत्र लिहिण्यांत तात्वर्थ नाही. आणि सविस्तर पत्र लिहिण्यास त्या कधीं न उगवणाऱ्या उद्यां खेरीज वेळ नव्हता. मग आतां आपल्याला दोष देण्याला जागा कोणची ? सांगा. मी 'जाऊं द्या कीं, लिहू सावकास पत्र !' असें कधीं मनानें सुद्धां झटलें धसेल, तर मग बेलाशक कानउघाडणी करण्यासाठीं त्याला पिळून झाडावा; पण तसें कधींच झालें नाही. मी त्या कामाला जो वेळ नेमला तो अगदीं नजीकचा 'उद्यां'. त्यापेक्षां अगदीं नजीकचा वेळ काय तो एकच 'आतां'. पण तो माझ्या ताब्यांत नव्हता. त्याचा धनी निराळा होता. तो स्पष्ट मला सांगे कीं, बाबारे 'आतां'चा वेळ माझा;

* माझा मधला मुलगा; तो एक हस्तलिखित छोटेंसें मासिक काढीत असे; त्यावेळीं त्याचें वय ९ वर्षांचें होतें.

का. का.

‘ उद्यां ’ चा तुझा. आणखी मी तर सर्वथा त्याच्याच स्वाधीन सांपडल्या-मुळे आत्तांच्या खालोखाल जवळ जो ‘ मग ’ उर्फ ‘ उद्यां ’ त्यावर आपली कामे टाकून ‘ आत्तांच्या ’ धन्याची सेवाचाकरी करण्यांत गढून जात असें; व त्या सेवाचाकरीनें दमलों ह्मणजे थकवा जाऊन हुषारी येण्या-साठीं उद्यांच्या मृगजळाचे दोन घुटेके घेतले कीं, कामच झालें. मग पुनः तहान लागेपर्यंत आळसमहाराजांची यथासांग सेवा करण्याला हरकत नाहींच. असो आपल्याला विनंती एवढीच करावयाची कीं, पहिलें मन्वंतर बदलून, आतां, आपल्यासारख्या परमपूज्य मित्रालाही दूर सारून दुसऱ्या एक सदानिकट-अगदीं शरीरस्थच--(ज्याला नीच लोक ‘ शरीरस्थो महारिपुः ’ असें ह्मणून व्यर्थ निंदतात) अशा महासुहदानें चित्त हरण केल्या-मुळे, आपल्या सारख्यांसुद्धां उद्यांवर लोटून देण्याची मला दिक्कत वाटत नाहींशी झाली आहे. करमणूक गुरुवार झाला कीं कानच जेव्हां पिळते, तेव्हां मुकाढ्यानें ढोळे उघडावे लागतात; आणि तिचें भावबंद मनोरंजन ही आपल्या बहिणीचेंच अनुकरण खास करणार. तें त्या दीर्घानाही सर्व साधो एवढीच इच्छा आहे. पुनः एकदां असो.

दिवाळीच्या आधीं आपलें पत्र आलें. त्यांत आपण मला येण्या-विषयीं लिहिलें होतें. पण पहा अं ? ज्यावेळीं इतरांचे सुटीचे दिवस, त्या वेळीं आमचे यजमान आनंदाश्रमाचे मालक येथें आल्यामुळे कोठें हलण्याचा संभवच खंडतो. इतर एखादी वेळ साधावी, तर आम्ही मालक या-मुळे हलायची पंचाईत ! मिळून काय झालें तें पहा ह्मणजे झालें. बाकी माझा जीव असा तळमळला, आणखी तळमळतो आहे, कीं कांहीं सांगायला येत नाहीं. आपल्याला पाहिल्याभेटल्याखेरीज दोन चार महिने झाले कीं, केव्हां एकदां आपली भेट होऊन चार घटका गांतपणें बोलत बसायला सांपडेल असें होतें. गतवर्षीं नागपुरास गांठ पडली त्यावेळीं मला किती आनंद झाला तें मी कितीदां बरें बोलून दाखविलें. गेल्या मे महिन्यांत आपण येथें असून नसून सारखेंच झालें. दुसऱ्याच्या घरीं ती मंडळी समक्ष असतांना बोलत बसण्यानें जें काय समाधान व्हावयाचें तेवढ्यावर संतुष्ट राहणारें माझे मन नसल्यामुळे मला फारफारसें यावेसें वाटेना. तुझीं व मी एकटे स्वतंत्र जागीं असतांना ह्मणजे कांहीं मोठीं हितगुजें असतात असा तर भाग नाहींना, परंतु दुसऱ्याच्या देखत मनाला मोकळेपणा

वाटतच नाही ल्याला काय करणार? मी तुमच्या घरी येऊन महिना महिना राहणें, हें जेव्हां शक्य होतें तेव्हां घडलेच, आणखी केव्हां घडले तर घडेल, अशक्य नाही. परंतु तुम्हां माझ्या घरी (हे दोन शब्द लिहितांनाच मला विषाद वाटून हसूं येतें आहे) येणें या जन्मांत तर कांहीं शक्य नाही. पुनर्जन्म आहे ह्याणणाऱ्यांचें ह्याणणें जर खरें असेल, आणि त्यांच्या ह्याणण्या-प्रमाणेंच या जन्मां ज्यांची कांहीं आशा राहिली असेल त्यांची ती आशा दुसऱ्या जन्मांत पुरी होते हेंही जर खरें असेल, तर त्यावर भिस्त ठेवून इथून लवकर जातों केव्हां? एवढीच वाट पहाण्यांत समाधान मानून प्याब. कारण माझे घर या जन्मांत माझ्या हातून होईलसें दिसत नाही. हें माझे लिहिणें भागूवाईसारखें वाटेल. नव्हे? पण करावयाचें काय? आपल्या जवळ उघड बोलायचें नाही, तर बोलायचें केव्हां? पण छेः, असल्या असमाधानाच्या व असंतोषाच्या गोष्टी काढून आपल्याला उद्धिमता आणणें हेंही बरें नव्हे; तेव्हां हेंही असोच.

* करमणुकीने विचारिने यंदांही तोटाच आणला. बर्गणीदार पुरें हजार नोंहीत. आणखी खर्च १४००. दुःखांत सुख एवढेंच कीं यंदां बरें झणून

* ' करमणूक ' पत्र काढावयाचा रा. हरीभाऊंचा फार दिवस विचार चालूं होता. प्रथम जेव्हां मनोरंजन काढलें तेव्हां कानिटकर आणि मंडळी या नांवानें तें निघावें, पुढे शेअर वगैरे काढून पुस्तक प्रसिद्ध करणारी मंडळी काढावी असा त्यांचा विचार झाला. व त्याच प्रसिद्ध करणाऱ्या मंडळीमार्फत डॉ. जोशींचे चरित्र त्यांनीं प्रसिद्ध केलें. नंतर करमणुकीचा बेत होऊन ती त्याच मंडळीच्या मार्फत निघूं लागली. मंडळीच्या भागीदारांत हरीभाऊ एक होते व मीही होतें. करमणूक चांगली चालत असून हरीभाऊंचा पाय सदोदित त्यापायीं खोलांतच होता. ! एखादी कादंबरी छापवी आणि तिचें उत्पन्न करमणुकीच्या पडलेल्या भगदाडांत भरावें असे त्यांचें शेवटपर्यंत चालूं होतें. कुळकर्णी मंडळी स्नेहांतली होती; पण हरीभाऊंना हा असा अनुभव आला ! पुढे रा. बाबाजी सखारामांनो आपलेकडे करमणूक घेऊनही त्याचप्रमाणें कृती केली !! आणि करमणुकीच्या पायीं हरीभाऊंच्या सर्व कादंबऱ्या पराधीन झाल्या !! का. का.

घेतलें. गतवर्षीप्रमाणें कोणीं नाकें मुरडलीं नांहींत. आतां **करमणुकीचें** अक्षरशः “ नच खलु परिभोक्तुं नापि शक्नोमि हातुम् ” असें झालें आहे.

‘**पण लक्षांत कोण घेतो**’ चें पुस्तक एवढ्या जलदी काढण्याचें कारण काय? तर ज्याप्रमाणें उरलेल्या **आजकालच्या गोष्टींच्या** प्रतींच्या विक्रीचा पैसा गतवर्षीच्या तोळ्याच्या खब्ज्यांत घातला, त्याप्रमाणें यंदांचा खडा भरण्यासाठीं याचें उत्पन्न तयार करावयाचें ! ज्याप्रमाणें वर एक गोष्ट या जन्मांत होईलसें वाटत नाहीं झणून झटलें, त्याचप्रमाणें कोणत्याही कामांत यश आणि मी यांचीही सांगड त्या अवधीत होईलसें दिसत नाहीं.

“ अहो, घरांत नव्या विचारांचीं माणसें असणार एक जनाहीं तर दोन, आणि बाकी असणार भाराभर. तेव्हां ते कसलं प्रत्येकाला जुळणार ? नुसता रूढीच्या विरुद्ध शब्द काढायचा अवकाश कीं, आलीच सारीं कावकाव करून चोंचींनीं टक्के काढायला ! ” ^१ हें वाक्य मीं कालच लिहिलें आणि हा पहा आज विचारा वामन ^२ जवळच्या खुर्चावर रडत बसला आहे, व त्याचें आणखी एक उदाहरण देऊन असती नसती शंका दूर करीत आहे. त्याच्या मनांत पर्शिअन् शिकवायचें आहे, तर आतां त्याची तशी सोय करावी वगैरे मजकुराचें आपलें पत्र घेतांच मी त्याला बोलावून आणून विचारून न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये जाण्याविषयीं सल्ला दिली. परंतु उपयोग काय ? त्यानें घरीं ती गोष्ट काढतांच काकासाहेबांनीं ^३ “ बरें, तर तूं येथें हैस्कुलांतच जवळच्या जवळ जा. I do not want you to be a reformer. We do not want our boys to be so. If you go to the New School you are sure to be one. ” असा हुकूम केला. तोही कसा ? बिचान्याला दादांशीं ^४ बोलायला सांपडूं नये झणून त्यांच्या देखतच “ कां दादा, असंच कीं नाहीं ” असें झणून, दादांनीं काय “ हो तुला ठाऊकच आहे कां तें; आमचीं पोरां नको-

१ ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ’ प्र. ६९ पृ. ३७१. आवृत्ति ४

२ माझा मधला मुलगा पुण्यांत होता. का. का.

३ कै. वा. नारायण बापुजी. का. का.

४ माझे श्वशुर कै. वा. रा. व. वासुदेव बाभुजी का. का.

तच सुधारक व्हायला. ” असं उद्गार काढले. आतां काय करणार ? वाम-
नच्या मनांतून तर हायस्कुलांत मुर्ळीच जायचें नाहीं. तेव्हां तो आतां
बिचारा जेथल्या तेथेंच राहून संस्कृताचाच अभ्यास करूं ह्मणतो. काय
करणार ? “ न्यू स्कूल काय, हैस्कूल काय ? तूं त्यांच्याप्रमाणें कर. पुनः
उद्यां पांचवी यत्ता संपल्यावर हीं शाळा सोडण्याचे वेळीं तरी हा प्रश्न
येणारच ना ? मग नानासाहेबांच्याच ताब्यांत राहून तुम्हांला ते सांगतील
त्याप्रमाणेंच करावें लागेल ना ? ” असं ह्मणून मी त्याचें समाधान करूं
लागलों. पण तो कसला ऐकतो. तो आपली परिश्रम शिकण्याची इच्छा
दाबायला तयार झाला आहे. ‘ वहिनी इथें असती, तर तिनें त्यांचें कांहीं
चालूं दिलें नसतें ’ असं म्हणतो. तेव्हां पहा तुमच्या हातून कांहीं झालें तर,
दुसरें काय ? मला तर कांहीं युक्ती सुचत नाहीं. आमच्या याच शाळेंत
राहून खासगी मास्तरांजवळ वर्ष दोन वर्षे परिश्रम शिकला तर आहे.
बाकी कांहीं गत्यन्तर नाहीं. आपलें उत्तर फार ताबडतोब यावें, वामनच्या
एकंदर प्रकरणाबद्दल काय ह्मणतां, त्याची वाट पाहतों आहें.

हो, बरी आठवण झाली. मामानें लेख लिहावा, आणखी भाच्यानें
चित्र द्यावें, * असं आपण माझ्याविषयीं व माधवरावाविषयीं कितीदां बोलून
मनांत मांडे खाल्ले! पण ते मनांतच न राहतां गेल्या **करमणुकींत** खरोखर
वाटले गेले. हें वाचल्याबरोबर माझ्यापेक्षां आपल्याला किती तरी धन्यता वाढेल
वरें. **करमणुकीच्या** पहिल्या अंकांतलें चित्र माधवरावानें मजजवळच्या
एका चित्तावरून खोदून काढलें तें मला फार आवडलें. शिवाय इकडला

* हें चित्र माझा वडील मुलगा चि. माधव हा नूतन मराठी विद्याल-
यांत इंग्रजी चौथ्या इयत्तेंत असतांना “ खेकडा कां खेकडेश्वर ” या नांवाचें
त्यानें १८९२ सालीं काढिलें. यानंतर **रूपनगरची राजकन्या** व
सुर्योदय या दोन हरीभाऊंच्या कादंबऱ्या चित्रशाळेंत छापल्या; त्यांतील
सर्व चित्रें या ‘ भाच्या ’ नें काढलीं आहेत; व लेख “ मामानीं ” लिहिणें
आहेत. हरीभाऊ ‘ मामा ’ व माधव ‘ भाचा ’ हा संबंध सांगावयास
नकोच !

नाद असून तो आपल्या वर्गातल्या कामांतहि अति उत्तम, पहिला किंवा दुसरा असतो, ही गोष्ट कशी बरें भूषणावह वाटणार नाही ? गेल्या वार्षिक परिक्षेंत तो सर्व विषयांत चांगला पास झाला आहे इतकेंच नाही, तर काहीं विषयांत पहिला, काहीं विषयांत दुसरा असा त्याचा नंबर आला आहे. चिं. वामनरावही त्याचप्रमाणें आपल्या कामांत हुषार आहे. तो परीक्षेचें वेळीं आजारी असल्यामुळें परिक्षेला बसतां आलें नाही. परंतु त्याचा रिझल्ट उत्तम झाला असता याबद्दल शंका नाही. सहामाहीच्या परिक्षेचे वेळीं त्याचा अनुभव आला होता. इंग्रजींत त्यानें ४० पैकीं ३९ मार्क मिळविलें होते. अशीच दोघांचीही प्रगती अविच्छिन्न चालो झणजे झालें. चिरंजीव बनी कशी काय आहे ?

मला वाटतें आता पुरेंच करावें. फार दिवस उपास केले असतां एकदम अचरटपणानें खाऊं नये हा मार्ग उत्तम. नाहीतर बरेच दिवस त्रास काढावे लागायचें ! आपली गांठ कधीं पडेल, आणि मनसोक्त बोलण्यास कधीं सांपडेल अशाविषयी अत्यंत उत्सुक

आपला भाऊ
हरी आपटे.

३०

ता. २७ जून १८९२ मंगळवार
ती. सौ. काशीताई कानिटकर मु. माडें
वडिलांचे सेवेशी

बालके हरीचे कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना विशेष.
आपण बुधवारी गेलों, आणि गुरुवारी पाऊस थोडासा थांबला. शुक्रवार पासून अजिबात थांबला आहे. परंतु माझी काय त्रेधा ! गुरुवारपासून घशाच्या दुखण्यानें आजारी पडलों. मागें माझें घशाचें दुखणें होतें तें एकीकडे राहून या खेपेला निराळेंच निघालें. मागें घसा भरून आल्यासारखें होई. दम कोडल्यासारखें होई. घसा दुखत नसे. परंतु या खेपेला घसा दुखू लागला, तो इतका कां, मी दोन रात्री जेवलों नाही. साबूदाण्याचे

लापशावर राहिलों! आठ दिवसांत चार रुपयांची औषधे झाली. काल पासून बरा आहे. दुखणे अगदी नाहीसे झाले. हा रोग जन्माचा चिकटून केव्हां तरी असा दम कोंडूनच इतिश्री होणार की, काय समजत नाही.

परवाचे दिवशी मी आपले भावोजी चिंतामणराव यांचे समाचारास गेलों होतो. त्यांची आदले दिवसाची पाळी जरा कमी जोरानें थंडी वाजून आली. आणि कालची पाळी मुळीच आली नाही. आतां ते लौकर बरे होतील. रावसाहेब गाडगीळ यांचे 'संसारसुख' हें पुस्तक बाहेर पडलें. आपण त्या पुस्तकासाठीं वर्गणी भरली आहे काय? भरली नसल्यास कांहीं अल्प किंमतीत मला तें पुस्तक मिळेल. पुस्तक फार चांगलें झालें आहे असें दिसतें. मी अजून वाचलें नाही. फक्त चाळून पाहिलें. सर जॉन लबकच्या मूळ पुस्तकांत choice of books या भागांत इंग्रजी ग्रंथांपैकी शंभर निवडक पुस्तके दिली आहेत. त्याप्रमाणें रावसाहेब गाडगीळांनाही आपल्या पुस्तकांत मराठीतील शंभर सवाशें निवडक पुस्तकांची यादी दिली आहे. असें करण्याची कल्पना त्यांना चांगली सुचली, नाही बरें? ती यादी मी मुद्दाम चाळून पाहिली. तींत आपलें 'डॉ. जोशी यांचे चरित्र' आहे. रावसाहेबांची 'स्त्रियांची परवशता' व 'मोक्षमूलरचीं व्याख्यानें' हीं पुस्तके आहेत. मिस भोरचे 'पुष्पकरंडक' आहे, आणि "आजकालच्या गोष्टी" ही आहेत. यादीपैकी कांहीं ग्रंथ मात्र मला चमत्कारिक वाटले. उदाहरणार्थ मोरोपंत सगळा. वामन सगळा. मुक्तेश्वर सगळा. यांत काय तात्पर्य आहे? मोरोपंताचे, वामनाचे समग्र ग्रंथ वाचण्याइतका सवुरेपणा किती लोकांत सांपडेल? यांचे वेंचे झटलें असते तर ठीक होतें. तुझाला काय वाटतें? निबंधमालेचे वेंचे झटलें आहे तें मात्र अगदीं यथार्थ असें कोण झणणार नाही?

मी हल्लीं मारी कोरेलीचे चवथें नॉव्हेल वाचतां आहे. अहाहा! किती नॉव्हेल उत्तम आहे? संविधानक अतिशय उदात्त, परंतु भयंकर आहे. पण बाईचा आपल्या स्त्रीजातीवर फार कटाक्ष! इतका कीं कांहीं पुसुं नये. मी त्या पुस्तकाचीं ३७५ पानें वाचलीं. अजून सुमारे शंभर वाचाव-

याची आहेत. आतां तिचें एकच पुस्तक वाचावयाचें राहिलें. लवकरच वाचनि ह्मणतां. कारण या नॉव्हेलाप्रमाणेंच तेंही मला विकत घ्यावें लागणार नाहीं. एका गृहस्थानें देण्याचें कबूल केलें आहे. मागलीं तिन प्रत्येकीं चार रुपये दोन आणे देऊन विकत घेतलीं! दारूच्या वाटल्याच त्या. एकदां चटक लागली कीं सोडवत नाहींत. इतिहासासंबंधी वाचन या आठवड्यांत बंद; एक तर आजारी आणि दुसरी ही नॉव्हेल-रूप वाटली. मग काय विचारतां! **करमणुकी**च्यावेगळा नाहीं ह्मणायला **गणपतरावाचा** फार्म लिहिला. जशी एखाद्याला पैशाची हांव लागते कीं नाहीं, तशी मला सध्यां कामाची हांव लागल्यासारखें झालें आहे. पण तें एवढ्यापुरतेंच कीं “काय बोआ, आपण काम करीत नाहीं” अशी एक-सारखी हळहळ करावी; बाकी हातून काम होत नाहीं काडीभरसुद्धां. एखादवेळ वाटतें कीं आपला जन्म व्यर्थ. पैसाही नाहीं आणि कामही नाहीं.

हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तोंच परिणामीं.

तुम्ही येथून गेल्यापासून कांहीं विशेष झालें नसेल हें उघडच आहे. एक तर जगन्नाथ आजारी, तेव्हां त्याचा परामर्ष घेणें. घरांतलें काम करणें. तरी बरें मुलींना बरोबर नेले आहेत, त्या कांहींतरी हातभार लावीत असतील. आणखी आमची बनीतर ज्या त्या कामाला खास हातफार लावीत असेल. तिनें हात फार लावल्याशिवाय तुम्हां साऱ्यांना कामें व्हावीं कशीं? आतां जगन्नाथाचें कसें काय आहे? इकडील सर्व मंडळी खुशाल आहेत. इतकें विचारून व सांगून आतां पत्र पुरेंच करतो. तुम्हांला वाचायला तरी वेळ सांपडेल कां नाहीं कोणास ठाऊक? इत्यलम्!

आपला

हरी आपटे

१ हा माझे घरचा आचारी २ या पैकीं किशी ही माझी वडील मुलगी दुसरी पुतणी ३ ही माझी मधली मुलगी, जिला हरीभाऊंनीं आपली ह्मटलें होतें. आतां त्या दोघांतिघांही या लोकी नाहींत; का. का.

३१

Poona, Budhwar Peth

August 30, 1893.

My dear Kashitai,

We reached Pcona by 3-30 last Monday. The train was detained on one of the intermediate stations for a couple of hours, and hence the delay. 25 Maca-ears were sent in the morning to ^१ Nana Bapat. They are all well and so are your boys. Our exhibition^२ is a decided success though the exhibits are not many; and I expect at least about 75 or 100 Rs. will be raised up for some work of charity. Now let me know what works of charity I should propose as deserving of such monetary aid. The idea of holding such an exhibition came to my mind about a year ago, and at that time I had the Sharada-sadan^३ in my mind. Now however it is not meet even to mention the name of that institution. Nobody will vote even a farthing for it. So it is useless to put that forward. What I think I should propose is:-

१ डॉ. नीलकंठ कृष्ण बापट, माझा एक भाऊ.

२ स्त्रियांच्या कलाकौशल्याचें प्रदर्शन.

३ पंडिता रमाबाईचें शारदासदन मुंबईहून पुण्यास आलेलें होतें. पण त्यांत खिस्तीं करण्याची सुरुवात झाली होती असा बोभाटा झाला होता. झणून बरेच लोक त्या संस्थेच्याविरुद्ध होते.

का. का.

1 That the sum should be handed over to another Sadan conducted by strictly Hindu agency, if such an institution be started.

2 That it should be given to the fund of the Home classes.

3 That it should be kept as the nucleus of a permanent fund for holding such exhibitions annually; and that such a fund should be started and subscriptions gathered for it.

If you think of any other thing please let me know it by Thursday or Friday at least, as I expect to put forth the proposals in the next number of the Karamanuk. I so much wished to have some work from you for the exhibition and charity. I hope you will send some for the next exhibition. Well, I don't mind if you did not send any work, but do send something for charity; it need not be much. I do so wish that there should be some such permanent institution for fancy work.

I shall send a copy of the Marathi Arabian Nights soon. But before I do that I must receive a reminding letter from dear little Kishi as promised by her at the Ry. station.

You are going to Sholapur by Thursday and will be at Karmala by the 3rd or the 4th. All right. I expect your long letter by Tuesday next. But you must write to me about what I have asked you above.

Good bye till Tuesday then.

Ever yours sincerely

H. N. Apte

३२

॥ श्री ॥

पुणे, आनंदाश्रम

ता. १२-११-९७

तीर्थस्वरूप सौभाग्यवती काशीताई यांस

हरी नारायण आपटे याचे कृ० शि. सा. न. वि. वि. आपलें कृपा-
कार्ड आलें तें पावलें

सोलापुराबद्दल पुण्यानें आणि पुण्याबद्दल सोलापुरानें, आणि दोघांनीं मिळून आणखी आणखी कित्येक ठिकाणांबद्दल हळहळ करीत बसण्यापलीकडे कांहींच राहिलें नाहीं. सोलापूरची जी हकीकत कानीं येते, तीवरून तेथेंही जारी-नेच पुंगमहाराज आपला नरमेध यज्ञाचा समारंभ करूं लागले आहेत असें समजतें. आमचे येथें तर अशी स्थिति झाली आहे कीं, आज एक गेला उद्यां कोणाची पाळी येते कोण जाणें. “आपल्या येथें दुखतें काय ? आपल्याला ताप येईल काय ?” अशा शंका दिवसांतून दोन चार वेळां तरी आल्या नाहींत असा दिवस जात नाहीं. परंतु अशी शंका आली, कीं मी एक आपल्याशींच ह्मणून मनाचें समाधान करून घेण्यास महामंत्र तयार करून ठेवला आहे तो ह्मणतो, आणि मनाची अस्वस्थता दूर सारतो. “या विश्वांत एक परमाणु अधिक झाला काय किंवा कमी झाला काय; त्याची ही जागा होती, ती ती झाली काय; किंवा आणखी कांहीं काळ हीच राहिली काय; एकच. त्याप्रमाणें या पृथ्वीवर एक माणूस मेला काय आणि जगला काय पृथ्वीला सारखेंच. तेव्हां आपल्याला नसतें महत्त्व घेऊन तडफडण्यांत मुर्काच तात्पर्य नाहीं.” हा विचार वाटतो बरा, नव्हे ? पण अगदीं प्रसंगच घेऊन ठेवला तर कितपत टिकेल याची शंकाच आहे. त्यावेळीं कदाचित् “अरेरे, आपली ती अमुक महत्त्वाकांक्षा तृप्त होण्याची राहिली !” असें वाटावयाचें. जणूं काय तेवढी महत्त्वाकांक्षा तृप्त झाल्यानें नित्य अशी तृप्ति मिळणार आहे ! आणि सगळें जग दोन बोटे वर उचललें जाणार आहे ! !

Now proud man—now where is thy
great cup fled ?

What art thou in the scale of
universe ?

Less, Less, than nothing.

—Henry Kirk White.

मृत्यूनें आपला प्रभाव दाखविला ह्मणजे तत्त्वज्ञान सुचू लागतें नव्हे? दाखवूं या. अद्यापपर्यंत तर आमची प्रकृती बरी आहे. उद्यां काय होईल कोण जाणे ? रावसाहेबांची बदली झाली हें एका अर्थीं तात्पुरतें बरेंच झालें झणावयाचें. तिकडे अलिबागेस जाण्यास आपण केव्हां निघणार ? पुण्यास येणार किंवा कसें ? आलांत तर उतरण्याला माझ्या येथेंच या. आपली सर्व व्यवस्था होईल. आणि कदाचित् मी तुमचेवरोबर मुंबईपर्यंतही येईन. वरकड अधिकोत्तर कांहीं नाहीं. लोभ आहेच तो कायम असावा. हे विनंति.

हरी आपटे

ता. क. हेच पत्रां मित्रवर्य रा. रा. डॉ. किलोस्कर^१ यांस व दुर्गाताईस^२ सा. न. प्रविष्ट करावें. व दुर्गाताईस कळवावें कीं पार्वतीबाईची^३ प्रकृती बरी आहे. त्या येथेंच आमचे घरीं आहेत.

हरी आपटे

१ डॉ. वासुदेव काशिनाथ किलोस्कर

२ त्यांची बहीण.

३ कै. रा. महादेव दिनकर जोशी कै. रा. हरिभाऊचे एक स्नेही, त्यांच्या पत्नी पार्वतीबाई या होत. यांनाही हरिभाऊंनीं आपली बहीण म्हटली होती.

का. का,

पुणे, आनंदाश्रम

७—३—९९

ती. सौ. कार्शाताई कानिटकर, मुक्काम अलिबाग
वडिलांचे सेवेशीं

हरि नारायण आपटे याचे कृ. शि. सा. न. वि. वि. आपलें पत्र आतांच पांचलें. आपण जेथें हल्लीं राहतां त्या उपवनाचें वर्णन वाचून खरोखर तिकडे येण्याची उत्कट इच्छा झाली आहे. परंतु सध्यां येणें कसें होतें ? प्रेग पुन्हां सुरू झाला आहे. आणि तो कोणच्या प्रमाणावर जाईल हें कांहींच सांगवत नाही. तेव्हां मागल्या दोन सालांप्रमाणें याही सालीं आपल्या हातून लोफ्ठांस कांहीं मदत झाली तर वरें असें वाढतें. दुसरें काय ? मीं पुन्हां व्हॉलंटिअरचें काम पतकस्त्रिं आहे.

चि. माधवरावास स्कीम पाठविली नाही. परंतु फुरसतीनें आठचार दिवसांत पाठवीन. त्याची तरी अजून घाई दिसत नाही. कारण तशी घाई असल्यास तूं मला आठवणीदाखल कार्ड पाठव असें बजावून सांगितलें आहे. काल रोजीं ती. रा. रा. दादासाहेब भेटले होते. सर्वत्र मंडळी कुशल आहेत, असें त्यांनीं सांगितलें. गेल्या इंग्लिश मेलनें मी जर्मनींतून मागविलेलें एक महाभारतावरलें निबंधरूप जर्मन पुस्तक आलें. तें वाचण्यास सुरवात केली आहे. तें पुस्तक पाहून जर्मन लोकांच्या परिश्रमाबद्दलचें माझें मत शतगुणित वाढलें आहे. काम करावें तर त्यांच्याप्रमाणेंच करावें. नाही तर आम्ही आज कित्येक वर्षे कामच करीत आलों. ! काय ?

माझी प्रकृती बरी आहे. लोभ आहेच तो कायम ठेवावा व त्याची वृद्धि शक्य असल्यास होऊं यावी हे वि.

आपला भाऊ

हरी नारायण आपटे

ता. क. आपले कडून १ नारळीचें रोंप व २ केळींचे कोब आले ते पावले. आमच्या वडिलांनीं ते सुस्थळीं लाविले आहेत.

एक अपूर्ण पत्रः—

गांवाजवळ गेल्यावर तेथील मंडळी पाठीस लागली. आमचे उपाध्ये आहेत ते कळण्याकरितां आम्हांस आधीं पासूनच हा त्रास पाठीमागें लागेल ह्मणून कळलें होतें. शिवाय नाशिक, त्र्यंबक, प्रयाग, वेरूळ वगैरे ठिकाणचा आम्हांस अनुभव होताच. मग आम्हां असल्या त्रासाला कां भित्तों? एकदां अनोळखी मनुष्य तेथें-तेथें काय आणि कुठें काय सर्व स्थळें सारखींच गेला, ह्मणजे हे उपाध्ये ह्मणविणारे यात्रेकरूस छळळून घेतात. प्रत्येकास आपले नांव गांव सांगतां तोंड दुखून येतें. आधींच उशीर झाल्यामुळें मुक्कामाचें गांव आतां येईल, अंमळशानें येईल अशाविषयीं यात्रेकरूस उत्कंठा लागलेली असते; आणि तशांत हा गांवकऱ्यांचा त्रास; यामुळें डोकें इतकें भणणून जातें कीं सांगतां पुरवत नाहीं. ह्मणतात ना ' आधींच उल्हास तशांत फाल्गुनमास ' अशी गत होऊन जाते.

तुळजापूर हें देवीचें स्थान असून इतिहासप्रसिद्ध आहे. येथें जाव-
व्यास डोंगर चढून जावें लागतें. डोंगरावर एका वाजूस चढून गेल्यावर
शेजारच्या खिंडारांत किंवा दरींत खोल देवीचें देऊळ आहे. गांव डोंगरावर
असून खालीं पायऱ्या उतरून गेल्यावर डावे हातास एक कुंड आहे. तेथें लोक
तीर्थ म्हणून स्नान करतात. उजवे हातास आणखी कांहीं पायऱ्या चढून
गेलें म्हणजे स्वच्छ पाणी गायमुखांतून पडत असतें; तेथेंही लोक आंधोळ
करतात. देवळास जातांना डाव्या हातास जें कुंड आहे ह्मणून सांगितलें तें
चांगलें १५-३० हात लांब असून ५-७ रुंद आहे. पाणी वाईट आहे.
लोक तीर्थ ह्मणून स्नानें करीत. ब्राह्मणास मात्र स्नान करण्यास परवाना
आहे. इतर जातीचे लोकांस ५ आ. कर द्यावा लागतो. गायमुखांतून पड-
णाऱ्या पाण्यानें स्नान केल्यावर आम्हां देवाचे दर्शनास गेलों. देऊळ साधा-
रण मोठें असून ठेंगणें आहे व हेमाडपंती घाटावर आहे भोंवतालीं पटांगण
असून त्यापलीकडे आंबऱ्याही मोठाल्या आहेत. या क्षेत्रीं महारोगी देवळांत

फार दिसतात त्यामुळे किळस येते. देवीपुढे एक सांबाचें लिंग आहे, त्याचें दार देवीपुढे आहे. त्याचे बाहेर एक कुंड आहे, तेथें मोठा यज्ञ होत असतो ह्यणतात. दर्शन घेऊन माघारी फिरतो तों त्या होमकुंडापुढे कांहींजण एक कोंकराचें पितळ् घेऊन आले. याचा काय चमत्कार होतो हें पहाण्याकरितां आम्हीं उभें राहिलों. पहातो तों एका घटकेंत त्याची मान लेंवूं लागून रक्ताची चिळकांडी उडाली, व सारखी धार मुहं झाली. मग एका मुलानें सांचलेल्या रक्तांत पंजा बुडवून त्या होमकुंडाचे भिंतीवर ठोकला, व नमस्कार करून सर्व मंडळी चालती झाली. हा प्रकार पाहून मनांत जें कांहीं झालें तें सांगतां पुरवत नाहीं. आमचे वरोबर वायका होत्या, त्यांनीं तें लाल रक्त पाहतांच नाकें मुरडून देवळाबाहेरचा रस्ता धरला. देवळांत गेलें असतां जें एक प्रकारचें पूज्य व भव्य स्वरूप दिसत असतें तें आतां भयंकर वाटूं लागलें. चहूंकडे भयाण दिसूं लागलें. तें कोंकरुं कापलेलें पाहिल्यावर हॅम्लेट अथवा वीरसेन नाटकांतल्या खड्डेकऱ्याची आठवण झाली. हॅम्लेट आपल्या मित्रास विचारतो 'या खड्डेकऱ्यांस स्मशानांत खडे खणण्याचें कांहींच वाटत नाहीं काय? कारण तो खडे खणतांना आनंदानें गाणें गात आहे.' मित्र ह्याणाला, 'हें त्याच्या संवर्षांतलें आहे त्यामुळे त्यास त्याचें कांहींच वाटत नाही.'

३५

दुसरें एक अपूर्ण पत्रः—

मीं अद्याप तें वाचलें नाहीं व जर तें आपल्या मते चांगलें नसेल तर माझी वाचण्याची इच्छाही नाही. मीं इंग्रजींत त्याचीं एक दोन चरित्रें वाचलीं आहेत. शिवाजीचें एक मल्हारराव चिटणीस यांनीं केलेलें एक सप्तप्रकरणात्मक चरित्र मिळतें तें फारच चांगलें आहे. नेपोलिअनच्या अंगी मोठा दोष काय तो एकच होता; आणि तो ह्यणजे महत्वाकांक्षेचा अतिरेक हा होय. बाकी प्रत्येक गुणानें तो शिवाजीहून वरचढ होता. नेपोलिअनहूनही

शिवाजीच मोठा असें विविधज्ञानविस्तारांतिल ' मराठेशाही ' विस्ताराचे निबंध ज्यांनी लिहिले त्यांचेही ह्मणणे आहे. कसें तें मात्र त्यांनी दाखवलेलें नाहीं.

परवांच्या पुणेंवैभवाबरोबर जाहिराती वांटल्या गेल्या. आतां पुस्तक बाहेर पडलेच. परंतु त्या जाहीरातीवर जुलैपासून सुरूं असें लिहिलें आहे. काय हेतु कांहीं समजत नाहीं. मीं आपला मजकूर उद्यां पाठवांन. मला त्यांचें जुलैपासून सुरूं असें सांगणें नाहीं. त्यामुळें मीं स्वस्थ निजलों होतो. काय मजा आहे पहा, आतां आगस्टचा अंक केव्हां निघणार ! दर महिन्याच्या आठवीस मजकूर पाठवायचा असा करार. त्यामुळें आगस्टच्या आठवीपावेतों मजकूर पाठविला ह्मणजे झाले असें मीं समजत होतो. वरें आगस्टमध्ये नाहीं, जुलैमध्येच निघणार अशी सूचना तरी ठाकूर यांनी मला करावयाची होती. तीही नाहीं. मीं आपल्या हातून होतां होईतों चुकणार नव्हतों, अजूनही चुकणार नाहीं.

अंक अजून मजकडे आला नाहीं. इकडे पाऊस बराच आहे. बाबा अजून येथेंच आहे कोठें गेला नाहीं. आपलें पत्र आज यावयाचें तें आलें नाहीं. हें पत्र पावतांच उत्तर यावें. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

आपला भाऊ

हरि आपटे

नगर वाचनालय सातारा

संगणकीकृत

शुद्धिपत्र

पृ. १ ओळ. २. सन १८८५ तेथें १८८६ असें वाचावें.

पृ. १०० टीप ओळ ६. सन १८८० तेथें १८८७ असें वाचावें.